

Frihed er det bedste guld

af K. B. Andersen

Ved sin død efterlod tidligere udenrigsminister og folketingsformand K. B. Andersen et håndskrevet manuskript til sine erindringer. Han nåede kun at skrive om den tyske besættelse. Dette afsnit udgives her med fru Grethe Andersens tilladelse. K. B. Andersen plejede efter den håndskrevne kladde selv på maskine at gennemskrive sine manuskripter i al fald én gang til. Det nåede han altså ikke i dette tilfælde, og det må man holde sig for øje, når man læser fragmentet. En enkelt uformidlet sætning beregnet på et senere kapitel er strøget. Nogle få manglende tegn er sat, og behandlingen af 29. august 1943, som var delt på to forskellige steder, er nu anbragt i sammenhæng, ligesom der for overskuelighedens skyld er indsat mellemrubrikker. Ellers er manuskriptet aftrykt ordret.

9. april 1940

To telefonsamtaler 8. april 1940 sent på eftermiddagen husker jeg tydeligt. Det var en helt almindelig dag uden begivenheder, der kunne antyde, at det var Danmarks sidste dag i frihed for mere end fem år.

Jeg opholdt mig i radioens foredragsafdeling, hvor jeg arbejdede for at finansiere min læsning. Foredragsafdelingen holdt til i en lejlighed på 5. sal i Tordenskjoldsgade 5. Flere var vi ikke. Det var før radioen fik elephantiasis. Ejendommen var nabo til Stærekassen, hvor nu Det kongelige Teaters nye scene holder til. I de år var sat stop for teaterdriften, der var blevet en enorm fiasko, og Statsradiofonien disponerede over bygningen. Vi kunne komme derover ved at passere en jerndør i skillevæggen mellem de to bygninger. Direktør F.E. Jensen ringede ved 5-6 tiden om eftermiddagen. Da jeg var eneste tilstedeværende, var det mig, der fik beskeden: »Vi lukker jerndøren i aften«. Nå. Hvorfor mon nu det?

Omtrent samtidig havde jeg den sidste af en række samtaler med kommandørkaptajn A. H. Vedel fra flådestaben – den senere viceadmiral og chef for Søværnet. Samtalerne drejede sig om et meget fredeligt emne. Vi havde kort tid forinden haft en udsendelse for soldater fra hæren. Det var en munter aften i Dalby forsamlingshus i Sydsjælland. Så vidt jeg husker, var Liva Weel og Carl Fischer blandt de medvirkende. Nu var turen kom-

met til Søværnet, og jeg skulle have en samtale med Vedel om, hvordan vi greb den sag an. Vedel havde imidlertid åbenbart travlt den 8. april. Men hen mod aften undskyldte han endnu engang og bad mig ringe næste formiddag, altså 9. april. Så var han helt sikkert parat til at træffe aftaler. Troede han da.

Næste morgen meget tidligt, omkring 5-tiden, blev jeg vækket i det værelse i en af Nørrebros sidegader, hvor jeg var rykket hen, da min tid på Regensen var udløbet. Der var en kraftig flyverstøj, også usædvanlig kraftig. Jeg vendte mig for at sove videre. Men så bankede min værtinde kraftigt på døren og råbte: »Tyskerne er her. Tyskerne er her«. Så gik det stærkt med at komme op. Jeg var på et kort besøg hos mine forældre, hvor jeg medbragte et af de grønne »Oprop«, som de tyske flyvere sendte ned til os, hvad var det her for noget? Jeg måtte straks ind i radioen og høre nyt.

Da jeg kom i Tordenskjoldsgade, fik jeg at vide, at Jens Rosenkjær, afdelingschefen, var på Christiansborg for at tale med radioens minister, undervisningsminister Jørgen Jørgensen. Rosenkjær kom tilbage ved 10-tiden. Han var selvfølgelig lige så chokeret som alle andre, men endnu engang skulle hans ukuelige optimisme og lyssyn spille ham et puds. »De er væk inden aften – måske bortset fra nogle støttepunkter«. Det blev en lang dags søgen mod aften. Den varede fem år og femogtyve dage!

Som sagt skal jeg ikke skrive besættelsestidens historie. Det har andre gjort, jeg var lige ved at sige bedre, end jeg kunne gøre det. Nej, nogle har gjort det helt utroligt dårligt. Men jeg vil altså her alene nævne begivenheder, jeg selv blev involveret i – samlet om nogle af de afgørende datoer i de fem besættelsesår. Hen mod aften ringede biskop Axel Rosendal fra Roskilde. »Kan du ikke komme ud til os i aften, Børge. Vi trænger til nogen at tale med«. Her må indskydes, at Rosendal var blevet præst på Nørrebro i 1914, samme år, som jeg blev født og samme år, som hans eneste datter, Kirsten, kom til verden. Der blev en meget nær forbindelse mellem vore hjem. Fra jeg var et par år gammel kom jeg meget ofte på besøg hos Kirsten, og forbindelsen holdt sig op igennem årene.

Jeg tog altså til Roskilde, hvor jeg også overnattede. I dagens løb havde vi lyttet til regeringens proklamation om, at »den danske regering har under protest besluttet at ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, som har fundet sted« og opfordringer til »ro og orden« og kongens ord om at vise »en fuldtud korrekt og værdig optræden«.

Næste morgen ringede mor og fortalte mig, at min fætter, Jørgen Andersen fra Skovby på Fyn, var faldet i kampene ved Bredevad i Sønderjylland. Det gjorde stærkt indtryk på mig. Hans og andres kampindsats fandt sted efter kapitulationsafgørelsen efter forhandlingen på Amalienborg. Hvor-

dan kunne det gå til? Hvad var der egentlig foregået i denne uhyggelige morgenstund? Jeg tog afsked med bispefamilien og rejste tilbage til København.

Der har været sagt og skrevet meget om de indberetninger fra det danske gesandtskab i Berlin i de første dage af april, som helt klart utvetydigt skulle have fortalt den danske regering, hvad der forestod. Både af politiske grunde, men også af de personlige grunde, Jørgens som det kunne synes urimelige offer, studerede jeg alt tilgængeligt materiale. Desuden havde jeg samtaler med nogle af de politikere, der havde været med i de afgørende drøftelser. Jeg erindrer, at jeg blandt andet havde en samtale med Ole Bjørn Kraft i folketinget. Senere, da jeg blev forstander på Roskilde Højskole, gennemgik jeg, som et led i historieundervisningen, indberetninger fra Berlin og spurgte eleverne, om de turde tolke det grundlag, der dengang forelå for dem, der skulle tage beslutninger, som så indlysende klart, som det senere af angribere af regeringens holdning i de afgørende dage er blevet hævdet, det var. Det er nemt at være bagklog omkring 9. april.

Det vil sprænge rammerne her, hvis jeg skulle foretage en detaljeret gennemgang af materialet. Den første alarmerende indberetning fra den danske gesandt i Berlin, Herluf Zahle, kom til København med kurér 4. april. Den byggede på kilder inden for Værnemagtens Overkommando. I næste dags rapport, fra marineattachéen, kommandørkaptajn Kjølser, gøres der opmærksom på den mulighed, at meddelelsen om forestående aktioner kan være inspireret af Overkommandoen, »der af en eller anden grund netop tilsigter publiceringen af sådanne alarmerende rygter«. I værket »Danmark besat og befriet« gør Hartvig Frisch i en note opmærksom på, at »disse linier har hr. Kjølser i sit agitationsskrift ladet udgå, fordi de talte til fordel for regeringen«. Herluf Zahle siger i sin indberetning af 5. april, at meddelelser fra »utilfredse officerer« måske må tages med et vist forbehold og at han kun er i stand til at meddele fakta, men ikke at drage konkrete konklusioner af mere eller mindre alvorlig art. Situationen kan dog, skriver Zahle, blive yderst alvorlig i løbet af dage eller timer. Dagen efter sluttede Zahle sin indberetning med en bemærkning om, at han har hørt sige, at den tyske generalstab »ikke særlig gerne ser en udvidelse af fronterne under hensyn til den ønskelige koncentration på Vestfronten«. Beretningen af 8. april, hvori Zahle viderebringer, at den svenske gesandt fra en god kilde har erfaret, at de tyske planer skulle gå ud på en hel eller delvis besættelse af Danmark og Norge, nåede først frem natten mellem 8. og 9. april.

Næste gang jeg stødte på Herluf Zahles navn var på det salmeblad fra hans begravelse som stadig lå i ruinerne af gesandtskabsbygningen i Berlin, da jeg som udenrigsminister besøgte den i 1975.

I årene siden 1940 mødte vi i den sikkerhedspolitiske debat igen og igen ordene »Aldrig mere en 9. april«. Hvad de ord betød, redegjorde jeg for i indledningen til min bog »Pusling-landet vågnede«, udgivet af Atlantsammenslutningen i 1980:

»»Aldrig mere en 9. april« kom til at betyde, at vi tog konsekvensen af en situation, Danmark havde befundet sig i i mange år, men ikke åbent villet vedgå, nemlig at vi ikke kunne eller ville henligge som et militært tomrum, men heller ikke havde reelle muligheder for alene at opbygge et effektivt forsvar mod et angreb«.

Trods den klare definition af »Aldrig mere en 9. april«, som i årene siden 1940 har været baggrunden for enhver seriøs sikkerhedspolitisk debat, fandt jeg alligevel anledning til i en større artikel i Berlingske Tidende's gæste-serie »Det frie ord« i oktober 1947 at skrive om forsvarspolitisk tågedannelse netop i denne forbindelse. Det hang sammen med, at der i forbindelse med opgøret efter befrielsen om begivenhedsforløbet i april 1940 hævdede sig røster, der gjorde det påkrævet at understrege, at en almindelig forhåndsbeslutning om, at værnene skulle sættes ind under alle tænkelige angrebssituationer, ikke kunne træffes af de militære myndigheder og ikke engang af de politisk ansvarlige instanser, men at der måtte træffes en politisk afgørelse under hensyn bl. a. til faktorer som den udenrigspolitiske stilling og vilkårene for civilbefolkningen. Altså: der måtte altid i det afgørende øjeblik ske en politisk afvejelse.

Det var ikke særlig populær tale dengang. Og umiddelbart efter min artikel, der også rummede et forsvar for forsvarsministeren fra 9. april, Alsing Andersen, blev serien »Det frie ord« standset. Grænserne for ytringsfriheden i Pilestræde var altså den gang snævrere end i dag.

Dansk Ungdomssamvirke

Hurtigt efter 9. april måtte jeg genoptage eksamenslæsningen selv om de nye politiske nationale vilkår unægteligt virkede noget distraherende, for at sige det mildt. Sideløbende med forberedelsen til den afsluttende eksamen i juni – som jeg bestod med en pæn førstekaraktter efter i sidste fag at have dokumenteret min viden om prisdannelsen på kalvekød – var jeg udover radioarbejdet optaget af arbejdet med oprettelsen af Dansk Ungdomssamvirke, som jeg var medstifter af og De ældres råd, som jeg blev sekretær for.

Allerede umiddelbart efter 9. april blev der fra forskellig side taget initiativ til dannelsen af et bredt samarbejde mellem de mange ungdomsforeninger, politiske, folkelige, nationale og kristelige, og i juni fandt stiftelsen af

Dansk Ungdomssamvirke sted – helt bevidst uden offentlig omtale endnu et stykke tid. Poul Hjermand fra K.U. blev formand for arbejdsudvalget og Poul Hansen fra D.S.U. blev landssekretær. Jeg deltog i egenskab af formand for den grundtvigske Studenterkredsen. D.U.s formål var »at yde bistand til danske ungdomsforeningers arbejde på et nationalt og kulturelt grundlag for derigennem at fremme ungdommens vilje til danskhed og ansvarsbevidsthed over for fædrelandet, på dansk friheds grund at styrke samhørigheden inden for den opvoksende slægt og skabe respekt for Danmarks historie og fortid og tillid til Danmarks fremtid«. Og det understreges, at D.U.s arbejde skete på upolitisk grundlag eller rettere på ikke-partipolitisk grund, selv om vægten blev lagt over på at styrke netop den politiske front, fordi det var den, der var mest truet.

D.U.s forretningsfører i de første vanskelige opbygningsår blev Knud Gedde, der kom fra forretningsførerstillingen i K.U. Han viste sig at være fremragende til denne ingenlunde lette post. Han ejede evnen til at skabe tillid om sig i den meget brogede kreds, D.U. udgjorde. Jeg mindes mange aftner og søndage, hvor vi holdt møder sammen – han, der var langt den ældste, altså som repræsentant for ungdomsorganisationernes samarbejde, jeg som sekretær for De ældres råd. Der blev givet information både om det organisatoriske arbejde og ikke mindst informationer og undervisning vedrørende den aktuelle situation ude og hjemme, som ikke kunne gives på censurens vilkår.

Gedde blev iøvrigt i 1946 formand for D.U.s afløser, Ungdomsorganisationernes Fællesråd, som skulle være det forum, hvor der blev arbejdet med ungdomsproblemer i efterkrigsårene.

Dannelsen af D.U. skete ikke uden vanskeligheder. Nogle ville ikke have Radikal Ungdom med. De følte, at de radikale, specielt udenrigsminister P. Munch, havde et helt særligt ansvar for begivenhedsforløbet 9. april. K.F.U.M. og K. meldte fra, fordi det kristne budskab ikke var »det ufravigelige arbejdsgrundlag«. Sjældent om nogensinde aftegnedes så klart, at K.F.U.M. og K. intet havde lært af Grundtvigs tale om »Menneske først, og kristen så«. De havde heller ikke forstået, hvad Grundtvig mente med ordene:

Er os tomme ord og lyde
eget folk og fædres land,
ved vi ej, hvad de betyde
mere end mængde, muld og strand.
Tomt er og hvert ord, vi tale
om Guds Riges bjerg og dale
om Guds folk og menighed«.

Denne folkelige tale forstod M. og K. ikke. Men det var ikke ensbetydende med, at ikke mange M. og K.'ere som enkeltpersoner tog del i D.U.s virksomhed.

Debatten om D.U.s formål ville nok have fået en anden karakter, om Hal Koch var kommet med i drøftelsen på et tidligere tidspunkt end det skete. Han havde nemlig en helt anden opfattelse af, hvad kampen drejede sig om. Men han kom først med i billedet fra oktober 1940, hvor han blev valgt til formand for D.U.s repræsentantskab – ikke uden dramatik. Victor Gram fra D.S.U., der havde et ret hidsigt temperament, gik fra mødet i protest. Jeg sad bag ham og så, hvordan han først blev rød helt om i nakken af bar galde, derefter skubbede sin stol tilbage under behørig larm og demonstrativt forlod lokalet.

Inden vi nåede så langt var meget hændt.

Niels Bukh og Kaj Munk

Der var andre, der havde tanker om at samle ungdommen. Forstander Niels Bukh fra Ollerup Gymnastikhøjskole udkastede en tanke om en samling alene af fire foreninger – De danske Skytte- Gymnastik- og Idrætsforeninger, De danske Gymnastikforeninger, De danske Ungdomsforeninger og Dansk Nordisk Ungdomsforbund. De skulle danne Danmarks Ungdomsforbund. De fire foreninger var helt upolitiske og stærkt nationale. Det nye forbund skulle være Danmarks eneste statsanerkendte og statsunderstøttede. Og så følger i Bukhs forslag – som jeg stadig opbevarer bærende hans underskrift – den lidt komiske tilføjelse (i hvert fald på landet): Ungdom vil have handling. Inspirationen sydfra var mere end tydelig.

Det kunne Kaj Munk, der ikke lod nogen lejlighed i denne første afgørende besættelsessommer til at træde og træde dybt i spinaten selvfølgelig ikke lade gå fra sig. I juli havde han i en tale ved elevmødet i Ollerup for en tusindtallig ungdomsskare hyldet Hitler i meget stærke vendinger og vendt sig mod demokratiet, som han ikke »haft børn med«.

Allerede i befrielsessommeren 1945 pegede jeg – i en kronik i Social-Demokraten og i nogle indlæg i Højskolebladet – på Kaj Munks udtalelser fra denne førkrigs sommer. Jeg gav udtryk for, at det politiske og folkelige syn, som gik sejrrikt ud af kampen mod nazismen, ikke havde Kaj Munk blandt sine tilhængere på det tidspunkt, hvor det var mest i fare, nemlig i 1940. I sin Kaj Munk-biografi »Ordets dyst og dåd« bekræfter Niels Nøjgaard de refererede udtalelser, men giver udtryk for, at min kritik vistnok overvurderede faren for »folkelig udgliden«. Det er vi altså uenige i.

1. sept. 1940 rykkede Kaj Munk igen ud denne gang med en stor artikel i Nationaltidende 1. sept., en hyldest til Niels Bukh og hans planer. Kaj Munk gav udtryk for beundring for stærke mænd i andre stater, der forstod at give ungdommen en ånd, og som tog sig af de unge både tidlig og silde, så de var holdt i ånde og sysselsat. Nu måtte der skabes et samlet og sundt ungdomsarbejde i Danmark.

Det lød jo hverken særligt dansk eller demokratisk. Det var det heller ikke. Kaj Munk var tydeligvis helt uvidende om D.U.s eksistens. Så snart jeg havde læst artiklen – det var en søndag – ringede jeg til Poul Hjermand og sagde til ham, at nu måtte vi træde offentligt frem. Han var helt enig, og dagen efter kunne dagspressen berette om dannelsen 25. juni af Dansk Ungdomssamvirke. Bukhs og Kaj Munks planer kom der heldigvis for dansk ungdom ikke noget ud af.

De ældres råd dannedes i juni 1940 med det formål at støtte D.U., blandt andet økonomisk, og inspirere til øget folkelig oplysningsvirksomhed landet over. Det var, hed det, ikke nok at vække stemninger. Oplysning og viden skal befæste stemninger. Det var en kreds, der først og fremmest byggede på højskolefolk og andre af grundtvigsk observans. I spidsen stod undervisningsminister Jørgen Jørgensen, medicinaldirektør Johs. Frandsen, afdelingschef Jens Rosenkjær, biskop Axel Rosendal og indenrigsminister Knud Kristensen. Når jeg blev sekretær for »De ældre« hang det vel sammen med, at jeg kendte Jørgen Jørgensen fra mit arbejde i radioen, at jeg havde mit virke i Rosenkjærs afdeling, og at jeg midlertidigt havde slået mig ned i Roskilde Bispegård for at fuldende eksamenslæsningen netop i de dage, hvor det stiftende møde fandt sted i den gamle Stændersal, som var en del af bispeboligen, altså den sal hvor stænderforsamlingen for Østifterne havde haft sine møder i 1830'erne og 40'erne. Rosendal pralede med megen ret af, at folkestyrets vugge havde stået i hans soveværelse.

Og så er scenen klar for beretningen om Hal Koch's helt væsentlige drejning af D.U. fra det danske kulturelle over til det efter Hal Kochs mening samlende – netop det, vi hidtil havde holdt i baggrunden: det politiske.

Hal Koch

Hal Koch kom først ind i D.U.-kredsen i løbet af efteråret 1940. Det var vigtigt for D.U. at finde en formand der ikke kom fra en af de politiske ungdomsforeninger. Det kunne give et fejlagtigt indtryk af slagside.

De danske kommunister, der i denne første sommer i Hitler-Stalinpagens broderånd gjorde, hvad de kunne for at svække dansk sammenhold, var også på færde her. Det kommunistiske Arbejderbladet skrev om D.U. under overskriften: »D.S.U. har meldt sig ind i K.U.«.

Hal Koch var professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet. Han tog ikke del i den offentlige debat, men var vel anset for nærmest at høre til et sted omkring Socialdemokratiet. I September 1940 kom han pludseligt i offentlighedens søgelys, idet han indledte en forelæsningsrække om Grundtvig. Det blev et tilløbsstykke, der, hvad kulturel politisk betydning angår, blev sammenlignet med Georg Brandes' skelsættende forelæsninger 70 år tidligere om det moderne gennembrud.

Og pludselig opstod hos Hjermind ideen: her var det rigtige emne som formand for D.U.s repræsentantskab, altså den markante skikkelse udadtil, medens Hjermind og Poul Hansen fortsat kunne lede dets praktiske virksomhed gennem arbejdsudvalget. Tanken opstod i sidste øjeblik inden repræsentantskabsmødet 31. oktober og kom for mange, ikke alene for Victor Gram, som en overraskelse. Hal Koch blev hermed helt spontant en ledende skikkelse i den folkelige samling og debat i de kommende år.

Først efter valget af Hal Koch blev det klart, at han så temmelig anderledes på D.U.s formål og opgaver, end de tanker, der hidtil havde været fremme.

Det kom overraskende stærkt til udtryk i en lukket sammenkomst i en meget begrænset kreds i et lokale oppe under Studenterforeningens tag i november. I mødet deltog D.U.s arbejdsudvalg og daglige leder Knud Gedde og så De ældres råd. Inden vi gik til mødet, havde Jørgen Jørgensen, Frandsen, Knud Kristensen, Rosenkjær og jeg (Rosendal havde meldt afbud) et formøde på Christiansborg, hvor vi blev enige om, hvilken holdning vi skulle indtage til den kommende tids samarbejde.

Men alle kegler, både vore og D.U.s hidtidige, blev væltet af Hal Koch den aften.

Kort refereret var hans budskab, at det, det nu drejede sig om, var en politisk kamp. Den ville han gerne være med til. Hvis han ikke fandt forståelse for det, måtte vore veje hellere skilles. Den nationale stemning var ikke tilstrækkelig som værn i den kamp, der nu forestod. Og kulturelt? – hvad kunne vi samles om på det felt? Opgaven måtte være at politisere ungdommen. Kampen for Danmark var en politisk kamp. Vi skulle arbejde for folkestyret. Det kunne samle alle i D.U., og det måtte være opgaven at sørge for, at forståelsen for det demokratiske styre kunne overvintre, så vi var parat til at få det til at fungere igen efter en måske meget lang besættelse.

Forbløffelsen bordet rundt var stor, og der blev givet udtryk for uenighed fra næsten alle mødets deltagere. Også jeg gav udtryk for mange betænkkeligheder. Jeg kom dog ret hurtigt til det resultat, at Hal Kochs linie var afgørende rigtig og helt central. Det var en af de første gange, men bestemt ikke sidste gang, at jeg bedømte en politisk situation forkert. Da jeg i 1970 blev partisekretær, sagde jeg til Krag, at han altid skulle spørge mig først og så gøre det modsatte, så kom han ikke helt galt af sted.

I det første nummer af Dansk Ungdomssamvirkes blad, Lederbladet, gav Hal Koch udtryk for sit principielle syn, idet han fremhævede, at D.U. for det første havde som opgave at støtte det nationale arbejde i landets ungdomsforeninger, for det andet at fremme dansk folkelig vækkelse, hvor det er de lokale foreninger, der må finde vej, og for det tredje at arbejde på dansk friheds grund, altså en tilslutning til det frie folkestyre, som er »forudsætning og grundlag for det hele«.

Hal Koch blev i de kommende år i helt utrolig grad ledende i den politisk-folkelige debat gennem en omfattende mødevirksomhed landet over og som det inspirerende midtpunkt i Dansk Ungdomssamvirkes leder-kreds. Det ville være for fladt at sige, at han var populær. Han var højt respekteret. Der gik først revner i lakken, da han med henblik på efterkrigstiden betone- de de sociale forpligtelser, som det nationale og politiske sammenhold under besættelsen måtte forpligte til. At det nationale skulle indebære forpligtelser over for mindre velstillede, det var for mange ikke mindst i de grundtvigske landbokredse meget lidt indlysende.

»Rigets bedste mænd«

Det vil være nødvendigt at erindre, at baggrunden for dannelsen af D.U., af De ældres råd og af det tværpolitiske samarbejde mellem de demokratiske partier på Rigsdagen, altså minus nazister og kommunister, var en udbredt og forståelig rådvildhed efter chock'et 9. april og Hitler-styrkernes fremstormen – også i Norge, Belgien, Holland, Luxembourg og Frankrig, samtidig med at Mussolini regerede i Italien og Franco i Spanien. Sverige befandt sig i en trængt situation med sin elastiske neutralitet, og der var alene Churchill's England til at kæmpe mod nazisme og fascisme. En tysk sejr tegnede sig som den sandsynlige mulighed.

I denne situation var der ikke mangel på dårlige råd fra mange sider.

Kaj Munks Hitler-hyldest er nævnt. Men han var ikke ene om at holde på den forkerte hest.

Ved regeringsomdannelsen i juli blandede kongen sig i personspørgsmål-

let på en særdeles ukorrekt måde, som kun fik lov at passere på grund af den tvangssituation, landet befandt sig i. Den socialdemokratiske redaktør, Peder Tabor, der fulgte begivenhederne på nærmeste hold, skriver i sine »Nærbilleder«: »På Christiansborg, hvor atmosfæren i forvejen var nervøs, fremkaldte kongens standpunkt en ganske usædvanlig ophidselse, som greb rigsdagsmændene nogenlunde uden partiskel. Mest højroset gav Christmas Møller i vandrehallen sin vrede afløb i drastiske indfald mod kongemagten«. Det sidste lyder troligt nok, når jeg tænker på min første samtale med Christmas Møller umiddelbart efter 5. maj 1945, da han var blevet befrielsesregeringens udenrigsminister. Den konservative leder gav ved den lejlighed en mildest talt barsk vurdering: Kongen er en l... – han har kun haft tanke for at bevare dynastiet.¹

Jeg kunne ikke være uenig med ham. Christian den tiende respekterede – i modsætning til hans efterfølger – ikke de demokratiske spilleregler for forholdet mellem konge og parlament.

En kronik i Social-Demokraten i efteråret 1946 afsluttede jeg med at spørge, med hvilken begrundelse kongen havde fået overrakt modstandsbevægelsens armbind, når man tog hans udtalelser og holdninger under besættelsen i betragtning.

Det var mindre velbetænkt. Ikke fordi der ikke var baggrund for at rejse det spørgsmål, men fordi det uundgåeligt måtte opfattes, som om jeg vil tillægge kongen et politisk ansvar, som han selvfølgelig ikke har og ikke skal have i et normalt fungerende demokrati.

Information beskyldte mig i første omgang for »majestætsfornærmelse«. Det var nu så meget igen. Nogle dage efter satte Erik Seidenfaden den debat, min artikel gav anledning til, og også mig, på plads ved at påpege det forkerte i, at »skyde kongen frem som dæksmand for en politik, for hvilken alene den politiske magt er ansvarlig«. Den tilrettevisning tog jeg til mig.

Blandt de kræfter, der forsøgte at svække folkestyret i 1940, var de såkaldte »rigets bedste mænd«, en kreds af fremtrædende erhvervsfolk med ingeniør Knud Højgaard i spidsen. Denne kreds rettede henvendelse til kongen med opfordring til dannelse af en regering af »politisk uafhængige, frit stillede mænd«. Man kunne nemlig ikke tillægge politikernes bedømmelse af den foreliggende situation virkelig betydning. Som statsminister

1. På en synopsis til dette kapitel har KBA som et andet eksempel på Christmas Møllers drastiske udtryksform skrevet:

Telefonsamtale med Christmas Møller få dage før hans død (den dag, jeg havde kronik i Nat.tid.): »Er De blevet Konservativ?« (Hvorfor) »For så vil jeg sgu ikke have med Dem at gøre – dér sætter jeg grænsen«.

ønskede kredsen Stauning udskiftet med prins Axel! Denne torpedo mod folkestyret og parlamentarismen var selvfølgelig en himmelråbende naiv tanke, der viste ophavsmændenes totale mangel på dømmekraft. Men den kunne være blevet farlig, hvis ikke kongen – der åbenbart nu i modsætning til i juli var kommet til fornuft – afviste at forhandle med Højgaard-kredsen uden statsminister Staunings tilstedeværelse. Så der kom ikke mere ud af den sag.

Et særligt kapitel i historien er sommeren 1940 som blev skrevet af de danske kommunister med Aksel Larsen i spidsen. De var – det skal indrømmes – i en vanskelig situation på grund af den rygdækning, Hitler-Stalin pagten gav de nazistiske styrker under felttoget i det demokratiske Europa. De kunne altså ikke angribe nazisterne, men havde det været nødvendigt direkte at støtte dem og forsøge at undergrave modstanden mod den nazistiske krigsførelse?

Aksel Larsen gav på et møde i København i april 1940 udtryk for, at ansvaret for besættelsen måtte Socialdemokratiets førerklike og den socialdemokratiske presse dele med den englandsorienterede kapitalistklasse. Krigsherrerne i London måtte klare sig uden støtte fra de danske arbejdere og det danske folk. Og det kommunistiske Arbejderbladet opfordrede i juli – da Hitler stod på magtens tinde – til at standse denne krig, der intet havde med demokrati eller frihed at gøre!

Under et feriebesøg i Dresden i 1980 bad jeg om at få lejlighed til at besøge Andersen-Nexø-museet. Jeg måtte benytte denne lejlighed til at se minderne om »Pelle Erobreren«s forfatter, som jeg også havde truffet personligt, da jeg i 1939 havde ansvaret for radiotransmissionen af hans 70-års fest på Bellahøj. Det var en interessant samling, men i mine øjne skæmmet af grov historieforfalskning vedrørende de danske kommunister under besættelsens første år. Det foranledigede mig til at give de to sikkerhedsfolk, der fulgte mig, en grundig lektie om situationen dengang. Det var nyt og overraskende for dem – og bekom dem ikke godt.

Disse eksempler – andre kunne nævnes – på dårlige råd fra Kaj Munk, Niels Bukh, Knud Højgård og Aksel Larsen giver indtryk af den baggrund, politikere fra de demokratiske partier, ungdomsorganisationer og de folkelige kredse havde at udføre deres arbejde på.

Disse røster var i den forstand farligere end de danske nazister. De var i modsætning til Frits Clausen og hans nazister agtværdige borgere, der blev lyttet til. Netop derfor var deres undergravende virksomhed overfor folkestyret, og det samarbejde, situationen krævede, en så stor belastning.

Et særligt barokt tilfælde var »vor nationale skjald«, som Valdemar Rørdam af et nazistisk studenterblad blev udnævnt til at være. Det var rigtigt,

for så vidt som hans sange »Danmark i tusind år« og »Sorgløst kan vi ej synge dit navn, Danmark« hørte til det faste repertoire ved de folkelige møder. For mig kneb det at synge med, efter at Valdemar Rørdam i et digt i 1941, da Hitler angreb Sovjet, kom med den helt store lovprisning af de nazistiske styrker: »Så kom den dag, som vi har ventet længe! Nu viser tysken sig sin kampkraft værd«. – »Ved selvtugt, flid, kampmod og offerglød blev Hitlers Tyskland vort Europas hjerte«. Et klart udtryk for forskellen mellem et folkeligt dansk livssyn og en u-dansk chauvinisme. Nogle måneder efter bad Valdemar Rørdam i et nyt digt »Til Danmark« om undskyldning: »Har jeg talt højt, mor, ved din sygeseng, sagt sandhed hårdt, mer hastigt end jeg skulde«... »Tilgiv dog, og forstå din gamle dreng!«

Kumbel blev inspireret til et gruk i Politiken betegnet »Stridsfiluren«:

»Enhver som råber vidt og bredt
sit standpunkt, har ihvertfald et.
Enhver, som tar et standpunkt men
forarger, kan ta om igen. Men
gør det dig beklemt og kold at være
i et standpunkts vold, og vil du
gå i alles sold og høste bifald
 mangefold – så »undskyld dig
... med forbehold!«

Statsradiofonien

I september 1940 blev to meget forskellige begivenheder af store dele af befolkningen taget som anledning til at demonstrere nationalt sammenhold.

Den ene var indvielsen af Grundtvigskirken på Bispebjerg i København. Den fandt selvfølgelig sted på Grundtvigs fødselsdag, 8. september, med deltagelse af kongehus, regering og først og fremmest de mange landet over, der gennem mange år havde ydet bidrag til opgavens løsning. Jeg overværede begivenheden fra første parket, fordi jeg var udset til at lede »ordens-marskallerne«, som Studenterkredsen leverede. Jeg havde iøvrigt det forhold til den kirke, at jeg med mine forældre havde været med både i 1921, da grundstenen blev nedlagt på Grundtvigs fødselsdag, og i 1927, da tårnet blev indviet som midlertidig kirke på Fandens fødselsdag i december. Så jeg følte mig på hjemmebane, da jeg i 1955 blev valgt til at afløse Hedtoft som folketingsmedlem for Bispebjergkredsen og blev budt velkommen ved et møde på Grundtvigsskolen.

26. september 1940 fyldte kong Christian 70 år. Også den dag fik karakter af en stor folkefest. Piet Hein svingede sig i dagens anledning op til de helt store højder:

Eventyrets purpur
er en ganske billig hessian
mod den kærlighedens kåbe
som vi kaster om Kong Christian.

Radioens bidrag var det længste radioprogram, der endnu havde set dagens lys. Det var selvfølgelig blevet til ved et samarbejde mellem alle radioens afdelinger. Min særlige indsats var sammen med Hans Hartvig Seedorff et program, »Dagens gerning i Danmark«, hvor vi forsøgte at give et billede af arbejdets og dagligdagens Danmark med indslag fra landets forskellige egne. Programmet var udsprunget af ønsket om at portrættere det hverdagens Danmark, der denne dag festede »midt i en jærntid«, som Jonas Lie engang skrev.

Den dag lod den tyske censur, som vi dagligt måtte døje med, os nogenlunde i fred. Censurens smålighed og ubegavede fremfærd voldte ellers F. E. Jensen og Rosenkjær mange kvaler. Dens afgørelse kunne dog også kalde på smilet, fordi der ikke altid blev skredet ind, hvis man var »grov nok« – så ville tyskerne ikke altid være bekendt at føle sig ramt. Men hvis man forsøgte at »tale i gåder«, blev man måske stoppet. Det skete for lægen og forfatteren Norman-Hansen, der i 1940 stadig – 79 år gammel – var en meget benyttet foredragsholder. Han måtte blandt andet undlade følgende betragtning: »Den som slentrer, ser måske verden fra en anden side end den, som marcherer – mangel en, som marcherer, ser måske slet ingenting – det tør jeg ikke afgøre noget om.«

Fra 1. november blev jeg fast ansat i Danmarks Radio, hvor jeg på det tidspunkt havde virket i fem år. Den fyrstelige aflønning var ca. 400 kr. om måneden.

De emner, vi i foredragsafdelingen var mest optaget af inden for de mulige grænser, var dansk kultur, folkestyret, danske egne, dansk folkeligt liv og lignende. Det var ikke et forsøg på at »tale udenom«, men tværtimod at være med til i en mørk periode at værne om dansk egenart. Det var alle forskelle til trods – med forbillede i sønderjydernes indsats i udlændighedsårene fra 1864 til 1920.

Vi spillede på mange forskellige strenge. Et nyt og meget markant indslag var indførelsen af studiekredse i forbindelse med radioudsendelser. Radioen arrangerede ikke alene udsendelser, men udgav grundbøger og

forsynede de kredse, der ønskede det, med studiebreve i forbindelse med de enkelte udsendelser. Starten blev gjort med »De danskes veje«, en udsendelsesrække i vinteren 1940/41 om dansk indsats ude i verden – fra vikingerne til moderne ingeniørvirke. Men gennembruddet kom med »Borger i Danmark«, der blev noget i retning af et symbol for oplysningsarbejdet om det frie folkestyre.

I en udsendelse i sept. 1941 indbød jeg lyttere til at være med i et samarbejde vinteren igennem i lyttergrupper. I samme udsendelse fortalte lektor Frantz Wendt om indholdet af serien »Borger i Danmark« og cand.polit. Poul Nyboe Andersen om den anden af vinterens serier »Pengevæsen og finanser«. Grundbøgerne kunne købes for den formidable pris af 1 kr. Forord i »Borger i Danmark« indledtes med ordene: »I april 1940 brød det europæiske uvejr ind over vort lands grænser, og endnu er der ingen, der ved, hvorledes Danmark vil stå stormen igennem«. Og så handlede forordet iøvrigt om vigtigheden af, at stemninger og følelser omsattes i ærligt arbejde og villig tjeneste gennem oplysning om de borgerlige rettigheder. Hvem der skrev forordet, husker jeg ikke – men afslutningen er tydeligvis skrevet af Hal Koch og fremhæver det folkelige styre, der stiller større krav end nogen anden styreform, fordi målet var så højt i en ubetinget anerkendelse af hvert enkelt menneske. De danske nazisters blad Fædrelandet angreb i voldsomme vendinger »den forløjede serie«, som havde til opgave at bekæmpe den nye tids tanker. Vi blev også truet med, at den dag, de kunne indhente løgneren, der marcherer gennem radioen, ville der falde en sprængbombe, før tilflugtsrummet blev nået. Det var jo barske ord – men de gjorde ikke noget indtryk på os.

Sådan kunne vi udtrykke os, men det var også tilstrækkeligt til at blive forstået og blive budt velkommen hos vældig mange.

Jeg har gemt et lille minde om en af disse udsendelser, en seddel, der siger noget om det beskedne niveau, vi dengang bevægede os på. Det var en henvendelse til direktøren, med afdelingschefens påtegning:

»I udsendelsen »Borger i Danmark« i morgen onsdag medvirker bl.a. fhv. udenrigsminister, dr. P. Munch, fhv. indenrigsminister, dr. O. Krag, folketingsmand Ole Bjørn Kraft og folketingets formand Hans Rasmussen – altså folk, der er så optagne, at det i høj grad må betragtes som en tjeneste, de gør os, at medvirke direkte i en aftenudsendelse med meget korte indlæg.

Jeg vil gerne udover honoraret give dem en pæn behandling og bl.a., som naturligt er, byde dem på en kop kaffe i marketenderiet efter udsendelsen, om de måtte have tid og lyst dertil.

Vil jeg kunne få refunderet udgiften hertil (ca. 5-6 kr.) – eller må jeg selv afholde dem?«

Jeg mener ikke at være fedtet – men det drejede sig dog om et beløb svarende til omkring en halv dagløn.

Direktøren resolverede: »De må give mig regningen.«

Livets vante gang – og dog

Foruden denne udsendelse dyrkede vi dansk kulturs mange forskellige felter, søgte at give billeder af danske egne gennem medvirken af lokale kultur- og erhvervsfolk.

Livet gik jo på mange måder sin vante gang i de første besættelsesår – og dog.

For at forklare dette »dog« vil jeg referere et synspunkt fra en tale af Arthur Koestler holdt ved en international forfatterkongres i 1941. Det er måske et lidt langt indskud, men giver udtryk for en tankegang, jeg ofte er vendt tilbage til, fordi den udtrykker en almengyldighed sandhed – også for andre end forfattere.

Koestler taler om »Romanforfatterens fristelser«. Han fortæller, at den russiske forfatter Turgenev kun kunne skrive, når han sad med fødderne i en spand varmt vand under sit skrivebord og med ansigtet vendt mod det åbne vindue i sin stue. Koestler tror, denne stilling var typisk for romanforfatteren. Spanden med det varme vand repræsenterer inspirationen, det åbne vindue verden udenfor.

Den første og største fristelse er at trække gardinerne for og lukke skodderne i. Det virker som en naturlig handling. Forfatteren må koncentrere sig. Men bag de lukkede skodder fødes drivhusplanter.

I fristelse nr. 2 mærkes vinduet som en dragning. Forfatteren læner sig ud ad vinduet. Men for at kunne læne sig langt ud ad vinduet har forfatteren taget fødderne op af spanden med det varme vand. Han er ophørt med at være forfatter og er blevet reporter.

På dette sted en parentes i parentes. Engang i 50'erne havde vi på Roskilde Højskole besøg af Hans Kirk, på en gang en forfatter med et klart og konsekvent marxistisk kultursyn og samtidig den højt skattede forfatter til først og fremmest »Fiskerne« og erindringerne »Skyggespil«. Jeg spurgte ham om, hvor skellet efter hans mening gik mellem digtning og propaganda, mere konkret, om han ville henregne for eksempel hans da netop udkomne bøger, »Djævelens penge« og »Klitgaard og sønner« til digtning, svarede han blot med et skuldertræk. Jeg bad ikke om mere svar, mens eleverne hørte på det. Parentes slut.

I fristelse nr. 3 i Koestlers fremstilling står vinduet på klem, og gardiner-

ne er trukket for, så forfatteren kun ser en begrænset del af verden udenfor, mens de mere smertelige og truende syner er skjult for forfatterens øje. Så får man værker skabt på brudstykker af fænomenerne udenfor: kærlighed uden sex, arbejde uden sved, klasseforskelle uden misundelse.

Og så kommer vi til Koestlers påvisning af den vej, hvorfra fristelsen prøver at lokke forfatterne – og jeg vil tilføje alle os andre – på afveje.

Forfatterens blik er indstillet på et hus og en have, i haven en ung pige med en buket roser i hånden, ventende på sin kæreste. Pludselig, siger Koestler, forfærder vi forfatteren ved at spørge, om han ikke har glemt fabriksskorstene i baggrunden, atomsprængningen og koncentrationslejrene? Ikke fordi disse emner skal trækkes ind i billedet. Koestler savner ikke fabriksskorstenen i billedet, men i forfatterens sind. Den fuldendte roman forudsætter et vindue på vid gab, forfatteren må have et altomfattende kendskab til tidens vigtigste strømninger og kendsgerninger – ikke til direkte brug, for så bliver resultatet et leksikon, ikke en roman. Denne viden skal være der som noget underforstået.

Koestlers tankegang er vigtig for forståelsen af mange sider af tilværelsen under besættelsen. Som jeg sagde: livet gik sin vante gang – og dog. Hitler, hans vold og terror, løgner, koncentrationslejrene var med i billedet, hver dag og hele tiden.

Jeg husker en aften, hvor jeg var på vej hjem med sporvognen. På peronen stod Poul Reichardt. Da vi kom til Fælledvej stod han af. Han skulle hen på Nørrebros Teater og spille i – det var vist »Styrmand Karlsens flammer«. Idet han gik, kom der et hjertesuk og en bemærkning til konduktøren om ulysten til at agere med den situation, vi var i.

Når jeg går mit arkiv igennem, konstaterer jeg, at jeg i de første besættelsesår, hvor jeg efterhånden blev trukket mere og mere ind i det, jeg vil kalde den folkelige og politiske kamp, senere også i den direkte illegale, var en meget hyppig teatergæst, mest i Det kongelige Teater. Jeg så Jules Romains *Dr. Knock*, Maxwell Andersons *Vintersolhverv* – begge senere opført af elever på Roskilde Højskole med mig som instruktør! Smil bare – men sigtet var godt nok. Også klassikerne var på repertoire: Ludvig Holberg, Johan Ludvig Heiberg. Jeg var til *Dagmarrevyen* med tekster af Poul Henningsen og med Sam Besekow som iscenesætter. Liva Weel sang, så vi alle forstod det – og de fremmede ikke forstod, hvad der lå bag. På Nørrebro var jeg til *Valsedrømme* med Else Marie og Ib Schönberg og i *Saga Bio* til *Frk. Kirkemus* med Marguerite Viby og Poul Reumert. Og så en hel vidunderlig sommeraften i *Friluftsteatret* i Dyrehaven til *Der var engang* med Mogens Wieth og Karin Nellemose. Og jeg gik i mine gamle konfir-

mandforening på Nørrebro og så amatørkomedie med en verdensberømt instruktør, Carl Schenstrøm, bedre kendt som Fyrtårnet, som var en god personlig bekendt. Det havde imponeret nogle af mine kollegiefæller, da han besøgte mig på Regensen.

Og i radioen havde jeg samtale med Sigfred Pedersen, der havde fået udgivet en samling digte i udvalg i en fin udgave. Optagelsen fandt – efter Sigfreds ønske – sted tidligt på dagen. På min bestillingseddelse til teknikken står som motivering for tidspunktet: Sigfred Pedersen er kun ædru om formiddagen. Det var nu ikke rigtigt, men sådan ville han have det. I mit eksemplar af digtene, skrev Sigfred Pedersen en tilegnelse, jeg blev meget glad for:

Saalænge K. B. var et bryg,
var jeg ved K. B. ikke tryg.
Men da det nu dit navn er vorden,
er glæden ved det helt i orden.

Din hengivne
Sigfred

Dette med brygget hang jo sammen med, at både i Danmark og i Frankrig var K. B. mærket for det tynde øl. Det kunne nok give komplekser. Det trøstede mig, da en gammel bekendt, der tjenstgjorde i vor ambassade i Australien engang sendte mig en dåse rigtig menneskeøl, som havde en forgyldt etiket med K. B. i store røde bogstaver.

Disse »udskejelser« var ikke en flugt fra virkeligheden, men et led i den »normale« tilværelse, vi prøvede at leve – stadig, tro mod Koestlers krav – med det vi kan kalde »situationen« endda meget bevidst.

Under en udsendelse i 1940 om Skagen fik jeg løst en stillet opgave på en noget utraditionel vis. Lawaetz havde bedt mig prøve at få en samtale med malerinden Helga Ancher, Michael og Anna Anchers datter. Vi skulle anbringe os i malerisamlingen på Brøndums hotel og så tale om de mange billeder med kendte motiver, som smykkede væggene. Da jeg forsigtigt forelagde tanken for Helga Ancher – jeg vidste, hun ikke var meget for at træde offentligt frem – svarede hun med et smil, at det kunne desværre ikke lade sig gøre, da alle billederne var taget ned og deponeret andetsteds. Der var kun de tomme rammer. Netop natten efter den for mig nedslående samtale fik Skagen sin første overflyvning, men luftværnssirenen kom dog ikke i gang. Den svigtede af en eller anden grund. Men der var altså baggrund nok for at passe på malerierne.

Næste morgen så jeg, at der i receptionen fandtes postkort af væggene i museumssalen. Jeg satte mig på mit værelse og lærte de vigtigste maleriers placering udenad, fik stillet et par stole og en mikrofon ind i den tomme kolde sal, fik lokket Helga Ancher derned – og lidt efter havde vi en samtale om de billeder, der ikke var der.

Stauning

Nytårsaften 1941 fik jeg lejlighed til at møde statsminister Stauning. Statsministeren skulle holde nytårstale direkte fra studiet nytårsaften – ikke noget med »dåsemad«, som vi nu ofte må nøjes med. F. E. Jensen mente, at jeg burde være der, så vi sammen kunne tage imod. Talen var trist, og hvordan skulle den være andet. Stauning virkede under situationens pres som en tynget og udslidt mand. Han kom i smoking fra sit hjemlige nytårsselskab. Efter talen spurgte direktøren om Stauning ville drikke en nytårsbajer, inden han forlod huset. Det ville han gerne. Så sad vi tre i det tomme marketenderi en times tid og småsnakkede. Jeg fik indtryk af en meget ensom mand, der sad der sammen med os vel ikke, fordi han var særlig ivrig for det, men næsten på flugt for alle de festklædte gæster i Kanslergade. Det blev hans sidste nytårstale. Tre måneder efter døde han.

Jeg har mødt Stauning to gange senere. Ikke sådan at forstå, at han er »gået igen« – men på anden vis.

Da jeg var blevet opstillet som folketingskandidat i 1955 gik jeg straks i gang med at undersøge muligheden for at få en lejlighed i København. Ved det kommende valg skulle jeg forlade Roskilde Højskole og samtidig forstanderboligen, der lå indbygget i skolen og skulle være klar til min afløser på skiftedagen. Vi havde ikke råd til at købe hus og ønskede ikke at stifte gæld for at gøre det. Vi ville ikke bindes. Da valgdatoen 14. maj blev meddelt i februar 1957, havde vi stadig ikke fundet en løsning. Pludselig dukkede en svag mulighed op. Det var en veninde til min søster, hvis mor havde en stor lejlighed på Ove Rodes Plads. Hvis vi kunne skaffe en mindre lejlighed, kunne vi bytte. Vi kikkede på lejligheden. Opgangen var lidt fornemmere, end vi brød os om. Og da vi havde været rundt i lejligheden og endt i badeværelset med det store badekar – indrettet specielt til den tidligere ejer – anede vi uråd og spurgte, om det ikke var Staunings tidligere lejlighed. Ja, det var det ganske rigtigt. Dengang hed det Kanslergade. Så var sagen afgjort. Hedtofts kreds og Staunings lejlighed – den kombination ønskede jeg ikke at stå model til. Så gik vi videre på jagten.

For nogle år siden mødte jeg Stauning og Kanslergade igen. Ved et møde

i København stod Hartvig Frisch's svigersøn, Herluf Baggesen, frem og holdt en pæn tale til mig, hvorefter han overrakte mig Staunings krystalkaraffel, som Frisch i sin tid havde arvet efter Staunings død. Og det er ikke nogen tilfældig karaffel – det er et historisk klenodie. Det var den karaffel, Stauning skænkede den sidste whisky af natten til den 30. jan. 1933, det glas, som fik Kanslergade-forliget i havn – det mest betydningsfulde forlig i dette århundrede. Forhandlingerne var brudt sammen, da Stauning foreslog Venstres repræsentanter et glas at gå på. Og så lykkedes det altså.

Folk og Værn

I maj 1942 begyndte et nyt netop på grund af besættelsen meget specielt afsnit af mit liv: jeg startede som menig nr. 889 i 1. bataillon's 5. kompagni, der p.gr. af situationen var forlagt fra København til nogle barakker ved husarkasernen i Næstved. Jeg var på det tidspunkt 27 år fordi jeg havde haft 8 års udsættelse på grund af uddannelse og radioarbejde. Det var selvfølgelig en tosset ting – jeg var ældre end mine kammerater, og kun to af officererne var ældre end jeg. Nogen normal tjeneste blev det ikke. Men det blev det selvfølgelig navnlig ikke, fordi det unægteligt var en særpræget oplevelse at være indkaldt til – symbolsk – dansk militærtjeneste i et land besat af tyske tropper, hvis befalingsmænd vi havde hilsepligt overfor – hvis man da ikke nærmest tilfældigt kom til at se den anden vej.

Jeg blev forholdsvis hurtigt kontor-soldat og efter det første halve år forflyttet til tjeneste i Folk og Værn i København. Folk og Værn var et arbejde med det sigte at skabe forståelse mellem værnene og befolkningen. Ikke mindst fra ledende socialdemokrater også fra D.S.U. var der interesse for denne virksomhed. Jeg havde haft kontakt med Folk og Værn inden min indkaldelse, så det var naturligt at komme til at forrette tjeneste der.

Inden soldatertiden var jeg begyndt at blive anvendt en hel del som foredragsholder i politiske folkelige kredse. Mange af mine første møder var som erstatning for min chef i radioen, Jens Rosenkjær, der ikke kunne få over sit hjerte at sige nej til anmodninger, men derfor også af og til måtte bede de forventningsfulde nøjes med mig.

Som et vist nok nogenlunde typisk eksempel på, hvad jeg i min ungdommelige visdom talte om kan jeg nævne nogle stikord fra et møde i Jyllinge Forsamlingshus i januar 1942. Jeg beklagede den ligegyldighed, der havde behersket mange menneskers forhold til det politiske liv, og at det folkelige liv levedes uden om det politiske. Jeg understregede, at det nationale ikke alene måtte rumme en linie på langs, et historisk perspektiv, men også på

tværs, en social forpligtelse. Man vidste på landet for lidt om arbejdsløshedens forbandelser og var for lidt forstående over for den opgave, der bestod i at fordele fattigdommen mere lige, end tilfældet var. Om det nej til tyskerne, der måtte komme, sagde jeg, at vi ikke ønskede et martyrium, men at et martyrium var bedre end en skintilværelse. Hvad gavnede det et folk, om det fik en smuk plads i Europas nyordning, men tog skade på sin sjæl!

I min Næstvedtid fik jeg opfordringer fra nogenlunde alle egnens meget forskelligartede foreninger. I min fritid holdt jeg til hos sognepræsten ved Skt. Morten, Søren Anker Munk og hans kone Anna. Jeg kendte dem fra ungdomsarbejdet i mit fødesogn, Stefans sogn på Nørrebro. De hævdede senere spøgefuldt at jeg åd dem ud af huset. Det var nok ikke helt forkert.

En af mødeaftnerne i Næstvedtiden husker jeg af en særlig grund. Det var en Dansk Ungdomssamvirkeaften. Det kunstneriske indslag var oplæsning ved Ingeborg Brams, som året før havde haft sit gennembrud på Det kongelige Teater. Vi traf hinanden her for første gang og fulgtes i toget til København dagen efter. I det næste års tid mødtes vi jævnligt og talte om tidens små og navnlig store problemer. Med sit varme, levende og engagerede sind gjorde hun stærkt indtryk på tilhørerne både den aften i Næstved og ved mange andre arrangementer blandt andet for Folk og Værn. Helt særligt stærkt betog hun os i Studenterkredsen ved rus-velkomsten i 1943 – jeg var på det tidspunkt formand for kredsen – få timer før tyskernes overfald på de danske jøder. Hun kom fra Nyhavn, hvor hun havde taget afsked med nogle jødiske venner, der havde fået en flugtmulighed. Hun var helt oprevet, men ville ikke svigte sit tilsagn. Jeg havde underrettet forsamlingen om, hvad der kunne være forestående i nattens løb. Jeg tror ikke, at nogen, der overværede den aften, glemmer den måde, hvorpå hun gennem sin oplæsning tolkede de følelser, vi alle nærede. Det var et møde med en strålende kunstner og et stort menneske.

For at afslutte soldatertiden: jeg blev hjemsendt i april 1943 – med et sølvbæger for god tjeneste, men altså ikke meget i felten. I oktober 45 blev jeg – som 30-årig ægtemand – genindkaldt, denne gang helt til tjeneste i Folk og Værn og endeligt hjemsendt i februar 1946. Mine sidste måneder fik et særpræget forløb, derved at min tjeneste holdt op hver dag kl. 12, så eventuelt forsvar, jeg skulle deltage i, måtte klares om formiddagen. Denne ordning havde en helt dum baggrund. En dag havde jeg i Snapstinget truffet forsvarsminister i Venstre-regeringen, Harald Petersen, som jeg kendte fra radioarrangementer. Han spurgte, hvordan det gik med tjenesten hvortil jeg spøgefuldt svarede, at det gik da udmærket, når lige bortsås fra, at jeg jo ikke kunne passe mit radioarbejde. Stor var min overraskelse, da jeg nogen tid efter blev kaldt ind til lederen af Folk og Værn-arbejdet,

oberstløjtnant L.G.V. Hansen, som bebrejdede mig, at jeg var gået uden om ham. Jeg forstod ikke et ord. Jeg satte meget pris på ham, både tjenstligt og personligt. Jeg ville ikke drømme om at gå uden om ham i nogen sag. Det viste sig, at der var kommet allerhøjeste befaling fra forsvarsministeren, at min tjeneste skulle ophøre hver dag kl. 12! Det kunne jeg ikke lide. Men jeg fik den besked, at det måtte vi rette os efter. Det lod sig ikke ændre. Det var da godt, at ministeren ikke var partifælle.

Inden jeg blev hjemsendt fik jeg iøvrigt kørekort efter 9 timers skolekørsel i snevej og trods en mindre påkørsel ved køreprøven. Nogle år senere fik jeg lært at køre, og det gav en mere afslappet atmosfære, at jeg allerede havde kørekort.

Valget 1943

En af de mest særprægede – og mindst omtalte – begivenheder under besættelsen var folketingsvalget 23. marts 1943. Selvfølgelig kunne det forekomme helt ved siden af at ville holde valg i et besat land. På den anden side udløb folketingets grundlovsbestemte 4-års-periode i foråret 1943 ligesom valgperioden for halvdelen af landstingets medlemmer. En ting var, at tyskere krænkede – under protester – grundlovens bestemmelse. Det kunne ikke være en dansk interesse ikke at overholde grundloven, hvor det var muligt.

Altså: valget måtte finde sted.

Men selvfølgelig måtte det på mange måder blive et usædvanligt valg. Kommunisterne var udelukket fra at deltage. Der kunne ikke holdes valgtaler i radioen, da man principielt ikke kunne holde valgtaler under censur. Der var snævre grænser for, hvad der på møderne kunne siges om den situation, landet befandt sig i. Der kunne nævnes mange flere men'er. Alligevel var på Christiansborg ingen tvivl om valgets afholdelse. Det, vi under de foreliggende omstændigheder kunne gøre i radioen, var at bringe nogle udsendelser af orienterende art, hvis formål selvfølgelig var at medvirke til at skabe interesse for valget. Tyskerne var gevaldig på tærne i hele denne sag, og det var i høj grad en æggedans. Det lykkedes mig efter meget besvær at overtale folketingets bureauchef, Eigil Olsen til at tale aftenen før valget sammen med historikeren magister Læssøe Müller. Dagen før valget fik jeg den idé at hente enkeltsætninger ud fra de godkendte udsendelser og bringe dem mellem grammofonpladerne på valgmorgen for at søge at give et lille skub til valgdeltagelsen. Det gav, selvfølgelig, anledning til tysk protest. Men da var »skaden« jo sket.

For mig personligt var det i den forstand et vigtigt valg, at det var første gang, jeg havde lejlighed til at benytte min ret til at stemme. Aldersgrænsen var 25, og ved forrige valg manglede jeg otte måneder i at være med, så jeg blev altså over 28 år, før jeg kunne deltage i et valg for første gang. Da jeg kom ind i stemmeboksen på Stevnsgades Skole på Nørrebro, var jeg ikke i tvivl om, at jeg skulle krydse A. Det har jeg gjort ved samtlige valg siden uden nogen tvivl i sindet – dog kneb det ved valget i januar 1984.

De fem samarbejdende partier – Socialdemokratiet, Venstre, de konservative, de radikale, Retsforbundet – udsendte et fælles valgopråb, hvori de stærkt fremhævede, at »valget gælder alene den rigsdag, som nu og i den kommende tid skal give folkets vilje udtryk«. I denne formulering lå blandt andet, at der selvfølgelig ikke kunne blive tale om noget regeringsskifte uden hensyn til, hvordan valget faldt ud. Partierne opfordrede de vælgere, som ville værne folkestyret og friheden, til at møde frem og give partierne styrke til at fortsætte deres gerning.

Et helt nyt – og måske ikke helt reglementeret – indslag i denne valgkamp var de små mærker »Har stemt«, som Dansk Ungdomssamvirke's organisationer uddelte til vælgere, når de forlod valgstederne. De blomstrede på frakkerne – og inspirerede måske andre til at få stemt gennem det lille valgetryk, de øvede.

Hen på eftermiddagen spurgte jeg radioavisens chefredaktør, Niels Grunnet, om jeg måtte få lov til at være gæst på radioavisen om aftenen og indefra følge, hvordan valgudsendelsen forløb. Jeg ville selvfølgelig være til rådighed, hvis der var noget, jeg kunne hjælpe med på denne travle aften. Jeg fik at vide, at jeg var hjerteligt velkommen, og jeg kunne hjælpe med til at spise smørrebrød ud på aftenen.

Det blev en mærkelig oplevelse. For at gøre en lang historie kort: i en væsentlig periode af aftenen, hvor resultaterne væltede ind, sad jeg alene – med en beregner på den anden side af bordet – og modtog resultat-skemaer, vurderede, hvad der var af mest interesse, og sendte skemaer videre via beregneren til Johs. G. Sørensen, der læste og læste uden afløsning. Jeg forstod senere, at redaktionen iøvrigt må have været til smørrebrød – i alle tilfælde var det spist, da vi blev løst af. Jeg har indtryk af, at organisationen siden er blevet bedre.

Valgresultatet overgik de dristigste forventninger. Stemmeprocenten var 89,5 – det var dansk rekord. De fem samarbejdende fik 94,5 % af de angivne stemmer og kunne altså, som de havde bedt om støtte til, med styrke fortsætte deres gerning. Dansk Samling, der klart var gået imod de fem partiers og regeringens politik fik 2,2 %. De danske nazister beholdt med 2.1 % af stemmerne deres tre mandater – og var dermed definitivt afsløret

som nu helt betydningsløse. Kommunisternes opfordring via illegal presse til at stemme blankt blev fulgt af ca. 1 %.

Den massive opbakning bag de fem partier kunne ikke med rimelighed tages til indtægt for statsminister Scavenius og hans linie, men det var et klart tillidsvotum til det politiske samarbejde. Socialdemokratiet gik frem med 160.000 stemmer til 44.5 %. Om natten sendte jeg Hedtoft et lykønskningstelegram. Næste morgen mødte jeg H. C. Hansen i radiohuset. Da jeg ønskede tillykke, kom han med en typisk, nøgtern H. C.-reaktion: Ja, vi fik jo for meget, men det kommer vi af med næste gang. Det tør siges, at denne spådom slog til.

For Venstre var valget en skuffelse. Partiet mistede to mandater, mens de konservative vandt fem og dermed passerede Venstre som største borgerlige parti. Dette resultat kunne opfattes som et svar på Venstres stærke krav om revisioner af 30'ernes sociallovgivning, der af mange følte som en partipolitisk udnyttelse af det tværpolitiske samarbejde. Ved et ledermøde i Dansk Ungdomssamvirke i Slagelse kort efter valget tolkede jeg også nederlaget på denne måde. At Venstre søger at overhale de konservative højre om, er altså ingen ny foreteelse.

29. august 1943

24. august 1943, formiddag. Jeg sad på mit kontor i radioen og talte i telefon med en officer fra Folk og Værn. Pludselig begyndte min stol at hoppe voldsomt, og jeg så en skrækslagen flok af radiomedarbejdere på vild flugt frem ad forbindelsesgangen til hovedbygningen, hvor jeg sad. Jeg erfarede senere, da der igen var ro i lejren, at min samtalepartner havde moret sig over min høflige reaktion, da jeg bemærkede: Undskyld, men jeg kommer til at lægge røret på, det er vist huset her, der bliver sprængt i luften.

Det var det ikke. Det var Forum, den store udstillingsbygning på den anden side af Rosenørnsalle. Braget havde været øredøvende, men jeg havde været for tæt på til at høre det.

Det var et fantastisk syn. Vi stod ved vinduerne i Radiohuset og så hvordan glastaget knustes og murene væltede om. I løbet af ingen tid stod der tusinder af mennesker rundt om bygningen og sang nationale sange.

Det var det nærmeste, den måneds mange demonstrationer landet over – alvorligst i Esbjerg, Odense og Aalborg – kom København, inden 29. august indledte et nyt kapitel i besættelsestidens historie.

Nogle dage inden havde regeringen og Rigsdagens samarbejdsudvalg – med tilslutning af rigsdagsgruppen og med kongens indforståelse – gjort et

forsøg på at mane til ro, besindighed og sammenhold. »Enhver der ønsker, at dansk styre i landet skal bevares, må føle det som sin pligt i alle forhold at bidrage til, at lovordnede tilstande fortsat kan opretholdes. Ingen må tage sig selv til rette«.

Det lykkedes ikke at få situationen under kontrol.

Lørdag 28. august tog jeg til Tommerup på Fyn for at planlægge en udsendelse. Søndagen ville jeg benytte til at besøge Grethe i Odense. Vi skulle giftes i begyndelsen af november, så der var meget at snakke om.

Da jeg var nået ombord på færgen i Korsør, blev de ombordværende rigsdagsmedlemmer – deriblandt Gustav Pedersen – kaldt tilbage til Christiansborg. Jeg blev ikke så forundret, som rigsdagsmedlemmerne åbenbart blev. Inden jeg tog fra København var jeg netop af Rosenkjær blevet orienteret om, at de tyske myndigheder havde fremsat nogle krav om øjeblikkelig indførelse af undtagelsestilstand, der blandt andet betød oprettelse af standretter eller, som det hed, »hurtigdomstole«.

Om aftenen ringede jeg til radioavisen og fik Overgaard Nielsen i telefonen. Jeg fik at vide at Nej'et fra regering og rigsdag var afgivet om eftermiddagen, at situationen var meget alvorlig, og at jeg straks burde tage tilbage til København.

Det var nu ikke så let.

Efter en kort samtale med Grethe på et hotel ved banen fulgte jeg hende omkring midnat hjem til Fruens Bøge i en hyrevogn. Det var et rædselsfuldt regnvejr. Ved indkørslen til kasernen var der placeret spanske ryttere. Jeg satte mig i toget på Odense Station ved 2-tiden og nåede efter mange stop frem til Nyborg lidt før kl. 6 om morgenen. Idet vi kørte ind ved perronen, hørte vi den sædvanlige rolige kvindestemme, der plejede at give besked om færgen. I dag var teksten en helt anden: Nyborg, Nyborg, Nyborg, de rejsende må blive i toget, går de ud på perronen bliver de skudt.

Udenfor gik tyske soldater med fældede geværer. Det store kursted Nyborg Strand, hvor der indkvarteredes danske soldater, brændte, og der hørtes skydning der fra. Og der sad vi i vor kupe – et lille rejseselskab, der ikke anede, hvad der i disse timer foregik landet over.

Om eftermiddagen nåede jeg endelig til København og tog til Radiohuset, der var sat under militær bevogtning. Da det var søndag, var huset ret tomt. Jeg gik op til direktør F.E. Jensen, der om natten havde fået at vide, at huset var besat og at der var udnævnt en tysk radiokommissær. På F. E. Jensens kontor sad en lille kreds blandt andet så vidt jeg husker Gunnar Hansen og Eigil Knuth, der som dække for sine illegale aktioner havde et speakerjob ved radioen. Vi drøftede den vanskelige periode, der nu kom, et Danmark hvor konge, regering, rigsdag, hær og flåde var sat ud af spillet.

Tyskerne havde under trusler beordret os til at blive i vore stillinger. Det burde vi også. Hvis vi forlod stillingerne i programtjenesten, krævede det ikke megen fantasi at forestille sig, hvem der ville komme til at afløse os. Samtidig måtte vi sørge for, at ingen hæderlige danske kom i vanskeligheder på grund af opfordringer til at medvirke i udsendelser. Og det var ikke mere en bestræbelse at forsøge at have en høre-værdig radio. Ganske vist havde tyskerne truet med at konfiskere radioapparaterne, hvis der ikke blev lavet noget der var værd at høre på. Så ville der ikke kunne lyttes til radioudsendelser fra Sverige og England. Det var nu nok en tom trussel.

For mange af de kunstnere, der normalt medvirkede i radioudsendelser, var det selvfølgelig et problem, om de skulle sige ja og risikere at blive »hængt ud« for deres optræden eller om de skulle sige nej med de økonomiske vanskeligheder, det medførte.

I Information, den illegale daglige nyhedstjeneste, den illegale presses Ritzau, blev der i januar 1945 fremsat følgende erklæring:

»Forskellige kunstnere har i den seneste tid påny været udsat for trusler, fordi de optræder i radioen. Disse trusler kommer ikke fra den organiserede frihedsbevægelse, der følger den af frihedsrådet givne parole, hvorefter kunstnere, for hvem det er et erhverv at optræde i radioen, fortsat kan gøre det. Sålænge denne parole ikke er ændret, bør også de ikke-organiserede frihedskæmpere afholde sig fra den slags trusler, der f.eks. i den sidste tid er gået ud over en kunstner, hvis nationale sindelag og handlemåde er hævet over enhver tvivl.«

Måske har det været vanskeligt for nogle af de »ikke-organiserede« frihedskæmpere at forstå, at der var forskel på kunstneres erhvervsmæssige situation og f.eks. arbejderes og mindre erhvervsdrivendes. Der var der ikke tale om lignende undskyldninger. Orwell's ord fra »Kammerat Napoleon« om, at alle dyr er lige, men nogle er mere lige end andre, gjaldt også, når frihedsrådet gav syndsforladelse.

Historieskrivningen og 29. august

I en historieskrivning, som professor Jens Engberg for nogle år siden forlystede »Samvirke«s læsere med, skriver han: »Samarbejdspolitikens ydre form blev brudt, da danskerne august 1943 gjorde oprør mod regeringen«.

Den 23. marts havde 94,5% af »danskerne« sluttet op om de samarbejdende partier i arbejdet for at værne folkestyre og frihed. Den 21. august havde disse samme partier, der også var repræsenteret i regeringen, sam-

men med regeringen rettet en indtrængende opfordring og appel til befolkningen om at bevare ro, besindighed og sammenhold – og til ikke at tage sig selv til rette. Og nu, få måneder efter, skulle »danskerne«, altså åbenbart dem allesammen gøre oprør.

Hvordan kunne det hænge sammen?

Det hang sådan sammen, at det ikke er rigtigt, at »danskerne« gjorde oprør – i alle tilfælde ikke det store flertal af dem.

Netop i den sommer var jeg meget rundt i hele landet til møder af mange slags, traf folk i alle aldre, især mange unge fra meget forskellige indstillinger og baggrunde. Jeg talte med byfolk og landmænd – og i kraft af arbejdet i Folk og Værn med mange officerer. Under sådanne samtaler mødte jeg harme over tyskernes fremfærd i strid med alle skønne løfter, en følelse af skam og sorg over hvad vi måtte finde os i, et spørgsmål om, om den dag dog ikke var nær, hvor vi måtte sige nej og tage følgerne af et brud med tyskerne. Men der var ikke tale om »oprør«. Der var derimod en stærk fornemmelse af, at der måtte være en bred folkelig og politisk enighed bag dette Nej. Det ville medføre jødeforfølgelser. Det ville medføre standretter og dødsdomme. Det ville måske medføre særlige represalier i Sønderjylland. Det var ikke et Nej, der alene kunne formes som en befrielse. Der måtte skabes bred forståelse for, hvad det ville medføre. Men denne ansvarlige indstilling betød ikke, at Nej'et var uønsket, så vi kunne få »rene linier«. Tværtimod. Ofte blev der udtalt frygt for, at tyskerne ville gå frem med så begrænsede skridt ad gangen, en salami-taktik, at det blev vanskeligt at samle befolkningen om det afgørende, alvorlige og samtidig befriende Nej.

Det var også denne sommer tydeligt, at forståelsen, endsige begejstringen, for sabotageaktioner ikke var så udpræget i landdistrikterne som i byerne. Det var rimeligt nok. Det havde intet at gøre med, at landbefolkningen ikke skulle nære de samme følelser over for besættelsesmagten som de fleste andre. Men når man til daglig levede i en verden, hvor omgivelserne fulgte naturens lov, kunne det forekomme mere naturstridigt at gribe ind. Og det personlige forhold til ejendomsret, en landmand havde til produktionsapparatet, måtte naturligt give en anden indstilling end til »kapitalistens fabrikker«.

Det var i virkeligheden ret begrænsede grupper, der i augustdagene ledede de voldsomme demonstrationer. Jamen, de forekom dog i mange dele af landet – altså i byerne i mange dele af landet.

Hvordan gik det til?

Blandt andet derved, at der ifølge sagens natur ikke siden 9. april 1940 havde været en presse eller radio, der kunne tale frit. Derfor var tilliden til,

hvad der blev sagt i presse og radio begribeligvis og med rette begrænset. Det var af samme grund umuligt for de folkevalgte politikere at trænge igennem med en virkelig åben debat. De illegale informationsaktiviteter – den talstærke illegale presse, de danske udsendelser fra Stockholm og London – havde så at sige monopol på troværdighed.

Og det var ikke altid fortjent. Specielt ikke i august-dagene 1943.

Hans Kirchhoff giver i sit store værk »Augustoprøret 1943« en række eksempler på utroværdigheden.

I forbindelse med de særligt voldsomme begivenheder i Odense siger Kirchhoff om kommunisten Ib Nørlunds ledelse af bladet »Trods Alt«: »Ham var det, der formulerede parolerne i de daglige lederartikler, og som i kraft af partiets pressemonopol – bladhusene lå døde hen i de dage, den danske radio var tavs, og den svenske og den engelske hinkede langt bagefter udviklingen – blev en af generalstrejkens betydeligste opionsledere«. Kirchhoff siger også, at den omstændighed, at kommunisterne beherskede store dele af nyhedsformidlingen, gav det kommunistiske synspunkt et vældigt forspring.

I forbindelse med omtalen af begivenhederne i Randers og Horsens skriver Kirchhoff, at »Frit Danmark« gav århusianerne forkerte meddelelser om generalstrejker i Fredericia, Vejle, Horsens og Randers.

I B.B.C. udsendelser var der – stadig ifølge samme kilde – tale om en generel proportionsforvrængning, der »tegnede august-dagene i grellere farver, end virkeligheden faktisk var«. Og om den svenske radio om sabotager og undtagelsestilstand i en række jyske og fynske byer, at det var oplysninger der »alle var forkerte«.

Den illegale presse havde – igen med Kirchhoff's ord – et faktisk monopol på de nyheder, der virkelig optog og interesserede.

Under sådanne vilkår kan et mindretal udrette meget – i flertallets navn.

Det vil altså sige, at de samarbejdende folkelige og politiske kræfter *ikke* ønskede Nej'et?

Nej – det vil det ikke.

I en berømt tale, som Hans Hedtoft holdt i februar 1941, efter at tyskerne havde tvunget ham til at gå som partiformand og H. C. Hansen som partisekretær – (talen holdtes i en forsamling bestående af partiets hovedbestyrelse, rigsdagsgruppe og kredsformænd), spørger Hedtoft blandt andet – på baggrund af tyskernes stadige løftebrud – om der ikke er en grænse, hvor der må siges stop og nej. Og han svarer klart og tydeligt, at den danske politiske taktik må tilstræbe to ting: et brud, som antagelig må komme, må helst tages samlet af de demokratiske partier, og alt må sættes ind på at hindre dannelsen af en nazistisk regering. Han omtaler de følger et brud

kan få, men fortsætter med at sige, at det kan komme dertil, at vi må sige stop og nej og tage alle følgende konsekvenser.

Denne tale gav Hartvig Frisch i »Danmark besat og befriet« denne kommentar: »I disse ord finder man et klart udtryk for den specielle danske problematik, som først i 1943 på een og samme tid fik sin udløsning og sin afslutning i valgrejsen om foråret og i det endelige brud om efteråret, efter at de danske nazister var redet til døde. Denne sammenhæng mellem kompromisserne overfor Tyskland og bekæmpelsen af nazismen bør man stadig holde sig for øje for at forstå den indre danske politik.«

Det var altså den samtidige vurdering fra en i bekæmpelsen af -ismer erfaren partifælle. En anden kyndig iagttager af disse års socialdemokratiske politik redaktør Peder Tabor siger i »Nærbilleder«, at Hedtoft på det tidspunkt klart forudså – og længtes sikkert efter – det uundgåelige brud og håbede, at det kunne tages af en fast og enig folkelig samling.

Hans Kirchhoff blev for nogle år siden doktor på bogen om 29. august, hvor hans tese er, at politikerne ikke ville bruddet, men at Nej'et var dikteret af indrepolitiske hensyn, nemlig frygten for, at kommunister skulle erobre magten i landet. Jamen, hvad så med Hedtofts tale? Den har Kirchhoff skrevet en særlig afhandling om, hvor han bruger mange ord på at forklare, at Hedtoft mente det modsatte af det, han sagde.

Da jeg takkede Kirchhoff for tilsendelsen af afhandlingen om Hedtoft-talen, gjorde jeg det med ordene: »Jeg må ærligt indrømme, at studiet her helt bærer disputatsens præg: at du begynder med konklusionen, så får præmisserne indrette sig efter det«. Kirchhoff kan ikke fatte, at man taler om de ulykker, et Nej vil medføre – og samtidig både tro og håbe på dette klarende Nej og være parat til at tage det. At kommunisterne havde interesse i at undergrave arbejderbevægelsens organisationer og det demokratiske system, kunne da ikke være overraskende. Og at arbejderbevægelsens valgte repræsentanter ikke delte dette ønske, var lige så klart. Vi ønskede ikke den skæbne, Tjekkoslovakiet senere fik.

Så meget om det Nej, som burde komme, og som utvivlsomt var kommet under alle omstændigheder. Historieskrivningen omkring denne og så mange andre af de års begivenhedsforløb lider alvorligt under, at hovedpersonerne fra de samarbejdende partier er væk: Hedtoft, H. C. Hansen, Aksel Møller, Poul Sørensen, Christmas Møller – alle døde omkring 50-årsalderen. Så får man trøste sig med, at deres »vidneudsagn« måske ikke ville have virket særligt overbevisende på eksperterne, for som en af dem udtrykte det: Man kan ikke rigtig regne med deres udsagn, for de var jo med i begivenhederne.

Det er selvfølgelig også et synspunkt.

I den kommende tid forfaldt så regningerne for Nej'et. Natten mellem 1. og 2. oktober kom overfaldet på de danske jøder, der omgående blev transporteret til koncentrationslejren Theresienstadt. Det ville ikke være den hele sandhed at sige, at det var tyskerne, der foretog denne udåd. Det var tyske og danske nazister i intimt samarbejde og med megen brutalitet. Det var tværtimod en tysker, den skibsfartssagkyndige ved den tyske ambassade, Georg Duckwitz, der satte den aktion i gang, der gjorde det muligt for langt de fleste af de danske jøder at komme væk fra deres hjem i tide og, for langt de flestes vekomme senere til Sverige, der gæstfrit tog imod.

Duckwitz, der var god bekendt af Hedtoft og H. C. Hansen, underrettede dem nogle dage før om, hvad der forestod – og ad mange kanaler, først og fremmest Det mosaiske Trossamfund's formand, højesteretssagfører C. B. Henriques gik advarslen videre. Da H. C. Hansen fortalte mig, hvad der forestod, kom det – trods den næsten 100 % vished om, at det ville ske, som et chok.

Udover den gode modtagelse de mange jødiske flygtninge fik i Sverige – ifølge Gyldendal's store værk »De fem lange år« en bedre modtagelse, end vi i Danmark gav flygtninge fra Hitler-Tyskland i 1933 – kom Sverige igen ind i billedet, da det i 1945 kort før det tyske sammenbrud lykkedes den svenske Grev Folke Bernadotte, præsident for Svensk Røde Kors, at redde danske jøder – og andre danske og norske fanger ud af koncentrationslejrene. Der var jubel i Danmark, da de hvide busser kørte over grænsen ved Kruså. Der står nu mindesmærket for Folke Bernadotte, der blev myrdet i Jerusalem i 1948, hvor han virkede i en FN-mægler-mission, myrdet af den jødiske terroristgruppe, der stod den nuværende israelske statsminister, Yitzhak Shamir, nær. Derfor var jeg også glad for, at det ikke var ham, der tog imod de danske, der i 1983 var inviteret til Israel for at modtage Israels tak for den danske indsats 40 år tidligere. Midt i rystelsen over den – ventede – nazistiske ugering var den tysk-dansk-svenske redningsaktion et lys i mørket.

Et par dage efter jødernes katastrofenat, der, som det hed i tyskernes officielle meddelelse, havde udskilt de jødiske ophidsere og terrorister fra det offentlige liv, blev de internerede danske soldater løsladt. Endnu nogle dage senere blev undtagelsestilstanden fra 29. august ophævet. Det fik for os i radiohuset det ydre udtryk, at pigtrådsspærringen rundt om huset blev fjernet. Det var infamt og nedværdigende at skulle modtage disse »forbedringer« i situationen med jødernes fjernelse som motivering. Besættelsesmagtens optræden gav – igen – et meget slet eksempel på anvendt psykologi.

Illegalt arbejde

Tiden fra 29. august til befrielsen 5. maj blev for mit vedkommende væsentligt anvendt til forskellige former for illegal informationsvirksomhed. H. C. Hansen havde fået F. E. Jensens accept af, at jeg hovedsagelig kunne bruge min tid på den måde.

Efter 29. august fik jeg et meget ubehageligt naboskab i Radiohuset. En meget velkendt og populær økonomi-manuduktør, som jeg dels havde været elev hos, dels skrevet opgaver sammen med, rykkede ind i kontoret ved siden af mit. Når jeg passerede ham på gangen – han med sine hunde og med sin revolver i bæltet – lod jeg, som han ikke eksisterede. For at være sikker på at han ikke skulle tage fejl af kontorerne, satte jeg en stor turistplakat fra Randers med en gengivelse af Niels Ebbesen op på min væg. Barnligt? Måske – men alligevel godt nok.

Hal Koch, der var arresteret fra 29. august og nogle måneder frem, havde talt klart under de første år af besættelsen. Det gjorde han også nu. Dansk Ungdomssamvirke – en bred paraplyorganisation – kunne, selvfølgelig, ikke samles om en fælles holdning til den illegale virksomhed. Men Hal Koch var for sit vedkommende ikke i tvivl. I en pjese »Vandene skilles« fra efteråret 1943 gjorde han status. »Vi valgte neutraliteten over for den militære kamp. Den skal vi bevare. Sejrer England og Amerika, skal vi ikke pludselig springe op i sidste øjeblik og lade, som om den sejr også var vor sejr, og prøve at få vor lille legevogn til at køre med i det store triumftog.« ... »I stedet valgte vi den indre kamp. Der skal vi holde fast«.

31. oktober havde Grethe og jeg bryllup i Odense. Det skulle egentlig have været i begyndelsen af november. Men radioens myndige kasserer, frk. Øllgaard, hvis bror iøvrigt skulle vie os, sagde til mig, at jeg jo måtte være en holden ung mand, når jeg giftede mig i begyndelsen af nov. i stedet for i slutningen af oktober, så vi kunne få »giftetillæg« fra den første. Jeg spurgte, hvor meget det drejede sig om. Det viste sig at være 30 kr. Det var mange penge, som økonomien var på det tidspunkt – og så blev brylluppet rykket frem til 31. oktober.

Da vi næste aften kom til København havde min radiokollega Sven Alkærsig og hans kone inviteret os til middag – men samme dag blev der indført spærretid kl. 20. Vi kom til Banegården ved 19-tiden, var heldige at få fat i en hestedrosche. Det gav os et kvarter hos Alkærsigs til tre retter med diverse vine, mens droschen ventede og sørgede for at vi netop var inden for døren på Bellahøjvej, da viserne stod på 20. Dagen efter tog vi på et par dages bryllupsrejse til Næstved.

Et par dage efter, da vi igen var på vej tilbage til København, så vi på avisernes spisesedler, at der var sket bombeeksplosioner på den Storebæltsfærge, der dagen før havde haft passagerer fra den daglige togforbindelse ombord. En tidsindstillet bombe var anbragt under passagersalonerne. Vi anede uråd. Og vore bange anelser viste sig at være velbegrundede. Far og mor havde været med netop den færge, og de var naturligvis stærkt chokeret over turen ind til kaj med den brændende færge. Det varede længe, inden de kom helt over den oplevelse. Mor havde lovet at transportere en lampeskærm til København for os. Typisk for hende havde hun – midt i eksplosioner og flammer udover at hjælpe far, som var svagelig og 76 år gammel – stadig lampeskærmen i den ene hånd. Den fik et lille knæk, som i de kommende år mindede os om denne uhyggelige afslutning på mine forældres rejse.

Ved hjælp af direktør Holten fra »English House« lykkedes det at få fat i en så sjælden vare som kjolestof, så jeg kunne møde til brylluppet i kjole og hvidt. Siden er unge blevet fornuftigere. Men købet af dette kjolesæt er en af de bedste handler, jeg nogensinde har gjort. Det kostede 250,- kr.; og det fulgte mig livet igennem. Navnlig i minister- og folketingsformandsårene var det jo ofte det reglementerede arbejdstøj. Desværre fik jeg ikke fejret 40-års-jubilæet i 1983 – grundet min sygdom måtte jeg sende afbud til nogle indbydelser. Men det har altså kostet mig 6 kr. om året at have den del af påklædningen i orden. Og så kræver det selvfølgelig, at man ikke er grovæder.

Fra det personlige til det politiske.

En dag i efteråret 1943 bad H. C. Hansen mig komme til en samtale. Det skulle være lidt diskret, så vi mødtes til en kop kaffe i et stille hjørne i restaurationen i Kvinderne Bygning i Niels Hemmingsensgade. Samtalens emne viste sig at være, at Socialdemokratiet og de konservative havde besluttet at starte et illegalt blad. På forslag af Lederbladets redaktør, Ib Gottlieb Petersen henvendte H.C. sig til mig og spurgte, om jeg ville påtage mig redaktørjobbet med Aksel Møller fra de konservative og ham selv som redaktionsudvalg. Arbejdet i radioen var jo nu af et så beskedent omfang, at jeg der ingen hindringer ville få. Det praktiske i trykning, distribution og lignende ville der blive oprettet en særlig gruppe til at tage sig af. Hvem det var, fik jeg selvfølgelig ikke at vide. Sådan måtte det af sikkerhedsmæssige grunde være. Mine kontaktfolk til denne gruppe var Erik Højland – mange år senere min vælgerforeningsformand i 15. kr. og næstformand i Smedeforbundet – og Carl Petersen fra D.S.U. Jeg sagde ja – med den sædvanlige fornemmelse af, at jeg tvivlede på, om jeg kunne klare det på ordentlig vis. Lad mig straks tilføje, at

tvivlen ikke viste sig uberettiget. Jeg var i alle tilfælde ikke selv tilfreds med min indsats på dette felt.

Da jeg havde gjort min stilling klar, spurgte H.C., typisk for ham: »Hvor mange børn har du«? Da jeg svarede med et spørgsmål om, hvorfor han ville vide det, sagde han: »Du er jo også klar over, hvilken risiko dette arbejde indebærer, så jeg vil blot vide, hvilke forpligtelser, vi påtager os.« Typisk fordi det på eengang viser H.C.'s ansvar for de mennesker, han havde med at gøre, og den usentimentalitet, der var en side af hans væsen. Jeg svarede ham, at jeg var blevet gift for kort tid siden, og at vi nok kunne vente familieførelse den kommende sommer. Det blev noteret i lommebogen.

En aften kom H.C. til middag i det unge hjem. Hvad skulle vi dog finde på? Vi valgte at lave grød af vore sidste risengryn – det var en luksus i den tid. Det var nu ikke nogen god idé. Det var ikke ligefrem H.C.'s livret.

Dette job medførte nogle meget interessante redaktionsmøder med Aksel Møller og H. C. og derudover næsten daglige samtaler med H.C. Enkelte gange var der møder hvori Hedtoft og Poul Sørensen deltog. Poul kom jeg helt skævt ind på. Det hang måske sammen med den underretning, jeg fik fra H.C., der en dag et års tid senere refererede udsagn fra politifolk i den illegale tjeneste om, at Poul Sørensen havde sagt til dem, at de ikke skulle tage fejl af, at efter krigsafslutningen ville de konservative være de stærke. Det skulle de tænke på i deres arbejde. H.C. var oprørt over en sådan partipolitisering i en periode, hvor der arbejdedes med livet som indsats.

For at gøre forholdet til Poul Sørensen færdigt. Da jeg blev afdelingschef i radioen, havde jeg nogle ubehagelige sammenstød med ham – og kom i den ejendommelige situation undertiden at måtte gennemtrumfe forslag fra Poul Sørensen *imod* den konservative repræsentant i radioens foredrags- og programudvalg, folketingsmand Kristen Amby, der lå i evig krig med Poul.

I begyndelsen af 50'erne, mens jeg var forstander på Roskilde Højskole, havde vi en agitationsaften for hjemmeværnet på Hotel Roar i Roskilde. Talerne var Poul Sørensen – kendt og agtet Roskildeborger – der på det tidspunkt var socialminister, overborgmester H.P. Sørensen, i uniform, Roskildes radikale borgmester Løve Jørgensen og mig, ligesom H.P. i hjemmeværnsuniformer. Der var aftalt et lille efterspil i vores hjem på højskolen – for arrangører og talere. Derved blev Poul gæst hos os. Han holdt en nydelig tale for Grethe. Men jeg sad og så mig mere og mere gal på ham – stadig med H.C.'s ord i tankerne. Da Poul skulle til at bryde op, holdt jeg en kort tale, hvor jeg takkede ham for hans venlige ord. Det var jo helt i orden.

Men så tilføjede jeg nogle famøse og temmelig vanvittige bemærkninger om, at der lå en hel del unge mennesker og sov på højskoleværelserne. Jeg ville føle, jeg svigtede dem, hvis jeg ikke sagde, at hvis han troede, at det var for at forsvare det Danmark, han stod for, at vi trak i uniform, så måtte han tro om igen. Det var selvfølgelig hul i hovedet. Da jeg fulgte Poul til ministerbilen, lagde jeg til: Det måtte ud. Han smilede et venligt stål-smil. At vort samarbejde senere hen i folketinget ikke blev det bedste, er det vel overflødigt at sige.

En samtale af særlig karakter fandt sted i et af de på den tid meget anvendte tilholdssteder, Zoologisk Haves restaurant. Det var nogen tid efter, at Hal Koch var blevet løsladt fra Horserød, hvor han som mange andre var blevet anbragt af tyskerne 29. august. Spørgsmålet var, om han skulle flygte til Sverige eller blive i Danmark. Selv havde han intet ønske om at tage til Sverige. Det var ikke hans stil. Der var to begrundelser for at drage af, dels den nytte han ville kunne gøre ved at tale frit, dels og navnlig, at han helt klart var et oplagt emne for et clearing-mord.

Da vi en dag havde drøftet spørgsmålet, foreslog jeg Hal Koch, at vi tog det op i en drøftelse med H.C. og Aksel Møller. Det blev til den længste frokost, jeg nogensinde har taget del i – en fem-seks timer. Det var sjældent, der var så god tid. Vi fik hurtigt klaret det egentlige ærinde: enighed om at Hal Koch skulle blive her. Men derefter gik samtalen vidt omkring – alt mens vi betragtede kamelerne udenfor vinduet. Blandt andet kom vi foranlediget af, at en af H.C.'s døtre var i konfirmationsalderen, til at tale om ung og livsholdning, hvad de selv skulle bestemme, hvor forældrene måtte være med, forhold til kirke og kristendom, hvor Aksel Møller stod ret ene over for ateisten H.C. og de to »grundtvigianere«. Grethe og jeg skulle have været i biografen – men da hun så mit »grønne« ansigt, blev det aflyst.

Det viste sig i april 45, at der var realiteter bag faren for Hal Kochs liv. Han undgik med nød og næppe at blive taget af Gestapo på Nordisk Kollegium. Hal Koch undslap ved et farligt spring fra en altan, blev kvæstet og måtte gennem et længere sygeleje, illegalt frem til 5. maj og derefter endnu en ret lang tid. Jeg besøgte ham på hospitalet 5. juni 45, grundlovsdagen, hvor hans harme over mange forhold i udviklingen siden 5. maj kom kraftigt til udtryk. Han følte, at mange af dem, han havde stået sammen med under besættelsen, svigtede de demokratiske synspunkter, vi havde været fælles om. Han vendte sig her især mod den karakter, retsopgøret havde fået. Han ville ikke rigtig acceptere, at det var den nødvendige pris for at undgå de lange knives nat, selvjustitsen fra grupper af modstandsbevægelsen. Det var, skal det indrømmes, ikke noget godt argument ud fra en mere principiel betragtning eller ud fra almindelig menneskelig anstændighed,

men det var til gengæld en meget realistisk vurdering. Men jeg fik altså denne 5. juni den bedste grundlovstale, jeg nogensinde har lyttet til.

»Den danske parole« udkom i 18 numre fra november 1943 til befrielsen – i starten ret primitivt i duplikeret form, siden med fotografier og til sidst endog trykt. Jeg fik Helmer Sørensen fra radioavisen til at hjælpe mig med det redaktionelle. Ofte arbejdede vi om aftenen på Kirkeligt Samfunds kontor. Det var et fredeligt sted. Der opbevarede jeg også de penge, jeg fik fra H.C. til fremstillingsomkostninger, indtil jeg kunne komme af med dem igen. Og de hjælpsomme damer spurgte aldrig, hvad der var i konvolutterne.

Det skete også at jeg arbejdede med bladet i Radiohuset. Jeg husker en gang vi sad – Carl P. og jeg – i forhallen og lavede ombrydning. Der havde vi jo tyskere til at passe på, så der regnede ingen med, at der foregik mindre legale aktiviteter.

Redaktionsarbejdet gav også lejlighed til forsyning med engelske og svenske aviser. H.C. ringede af og til og sagde til mig om at gå ned ved hjørnet af Radiohuset. Lidt efter dukkede så en politibil op med et bundt aviser, som jeg med et venligt nik til vagtposten i forhallen tog op i mappen.

Grethe og jeg var lettede, hver gang jeg var kommet af med et nummer. Vi havde også af og til grund til at være det. En af de få gange, jeg blev blandet i distributionen, var en lørdag eftermiddag. Højland gik en tur, mens jeg ventede på leverancen. Pludselig så jeg til min rædsel en meget ung mand komme vakkende med cykel med en overmægtig stor kuffert hen over styret. Det var et vanvittigt syn. Da Højland ikke var kommet tilbage, blev kufferten lagt i græsrabatten foran stationen. Minutterne indtil Højland kom tilbage var meget lange. Vi fik kufferten ind i S-toget. Da vi på Ordrup st. skulle hente den igen hos togføreren, sagde han med et lille smil: I må sørge for noget bedre låsetøj, så jeg er fri for at passe på bagagen, når kuffertlåget springer op. Smart var det ikke.

De ledende artikler var oftest skrevet af H.C. eller Aksel Møller, mens jeg tog mig af nyhedsstof og opsætning.

Hvad efterretninger fra både ind- og udland angik var den daglige illegale Information simpelthen en helt uundværlig kilde at øse af.

Efter folkestrejken i 1944 havde vi som bilag et hyldestdigt af Oskar Hansen »til Nazi-soldaterne, der modigt myrdede 100 og sårede 600 våbenløse københavnere – og som ugen efter skød på dem, der lagde blomster de steder på gaderne, hvor mordene havde fundet sted«, de soldater, der fik bank overalt i verden, men »pludseligt i et stort brunligt syn« så chancen i København. Det var et virkeligt kup, at vi i slutningen af besæt-

telsen ved hjælp af Studenternes Efterretningstjeneste blev i stand til at bringe et stort billede af en afdeling af Hipo-korpset, en tysk politiafdeling rekrutteret af frivillige danske. Billedet, der iøvrigt er udstillet på Frihedsmuseet, bærer teksten: Læg mærke til dem – og opgiv efter befrielsen navn og adresse på forbryderne til nærmeste politimyndighed.

I de allersidste måneder af besættelsestiden var jeg med til sammen med Vilhelm Nielsen, der var sekretær i Dansk Ungdomssamvirke, at udgive endnu et illegalt blad »Verden og vi«, et blad, der beskæftigede sig med internationale forhold med særligt henblik på situationen efter krigsafslutningen. Vi forsøgte at give hæderlige og afbalancerede vurderinger, og her til havde vi meget værdifuld bistand af den fremragende historiker og journalist Erik Møller.

Folkestrejken 1944

Så gik tiden ellers med arbejde for Folk og Værn og med møder landet over. Der blev i Forsvarsministeriets foredragsudvalgs navn arrangeret nogle kunstneriske aftener for officerer af alle grader. Det kan bagefter se besynderligt ud, at man samlede mange hundrede befalingsmænd ved sådanne lejligheder. Det skete blandt andet i marts 1944, hvor Studentersangforeningen, pianisten Kjell Olsson og Ingeborg Brams medvirkede og i april, hvor Livgardens musikkorps gav koncert og hvor de medvirkende iøvrigt var Ebbe Rode og Mogens Wieth. Det kunne ikke godt være fornemmere. Det var ment som en opmuntring i en mørk tid – men ser vel nok i tilbageblik ud som en lidt ejendommelig foreteelse. Sideløbende med denne mere udadvendte virksomhed holdt jeg en række møder i små kredse af højerestående officerer med fortrolige informationer.

Mødevirksomheden iøvrigt?

Venstres Ungdoms landskursus i febr. 1944 om liberalismen og byen. Jeg gav udtryk for, at den besiddelsesløse arbejder kun havde et aktiv – sin arbejdskraft. Der var ingen reserver. Hver for sig var arbejdere magtesløse over for kapitalen. De havde kun een vej frem, nemlig den stærke fagforening. Den økonomiske liberalisme med kræfternes frie spil kunne ikke virke tiltrækkende på dem, der direkte måtte betale alle nedadgående svingninger i det økonomiske liv med nedsat levestandard.

I samme uge havde jeg i Københavns Valgmenighed talt om den folkelige samlings betydning. Nu var samlingsbetegnelsen blevet en selvfølge, men på baggrund af sommeren 1940 var den en bedrift. Vi måtte ikke for linien tilbage i historien glemme linien på tværs. Det er vanskeligt for dem, der daglig fører

en fortvivlet kamp for at holde nøden fra døren at føle sig »i samme båd«, folkeligt set, som vi andre. Vi sad i alle tilfælde ikke lige godt i båden.

Fars nysgerrighed kunne have kostet ham livet. Det var ellers synd at sige, at far var nysgerrig i dette ords dårlige forstand, men det er nu ikke hver dag man kan se tyske soldater i skyttekæde kæmme københavnske gader. Der gik et projektil gennem vinduet, far stod ved, og op i loftet, så nogen helt ufarlig udkigspost var det ikke. Og når tyskerne brugte kanonstillingen ved Nørrebros Runddel til at bestrøge Nørrebrogade, var det ikke nødvendigt at se. Der var hørelsen tilstrækkelig.

Det var i folkestrejkedagene i juni-juli 1944, lørdag 1. juli.

Jeg ville til Nørrebro for at se, hvordan det stod til hos mor og far. Telefonerne var ikke i funktion. Da jeg var nogle hundrede meter fra deres opgang, blev der igen skyderi. Jeg sprang ned i en kælderhals; på fortovet over for faldt en mand som offer for kuglerne. Da skyderiet stilnede af, sprang jeg over gaden og nåede mit mål. Vi måtte have mor, far og min søster ud til os, på Bellahøjvej. Der var trods alt roligere. Men hvordan? Sporvognene kørte ikke, og det var livsfarligt at gå ud. Jeg ringede til Falck. De rykkede kun ud i virkeligt påkrævede tilfælde. Jeg argumenterede med skyderiet og med fars alder, 77, og de lovede at komme. Så drog vi af sted med Falck. Jeg havde instrueret far og mor til at se så affældige ud som muligt. Da vi kom inden for dørene hos os, følte vi en vældig lettelse og kom til at grine højt af denne særprægede familieudflugt. Det ringede på døren. Vi opdagede, at en af Falck-redderne havde glemt sin kasket. Så vi måtte tage de alvorlige miner på igen for en stund. Lys og gas var der ikke meget af, men det var jo sommer, så det gik. Vi samlede forråd af vand. Tyskerne hentede store forstærkninger til København, og byen var spærret af. Dagens tabstal var 23 dræbte og mange sårede.

Søndag morgen tog jeg over til mejeriet Solbjerg for at prøve at redde noget mælk. Grethe var højgravid, så der var behov for det. Det viste sig, at et par tusind andre bysbørn havde fået samme gode ide, så jeg stod i kø hele formiddagen – men fik til gengæld rigt udbytte. Mens jeg var væk, havde Grethe og min søster, Ingrid, været på cykel uden for byen for at redde grøntsager. Vi klarede os godt.

Strejken ophørte lige så pludseligt, som den var begyndt, selv om det tog tid før alt igen var så normalt, som forholdene tillod.

Optakten havde blandt andet været en vellykket sabotageaktion mod Riffelsyndikatet i Frihavnen. Det var et fantastisk skue, som jeg så fra S-toget. En tysker-reaktion i form af næsten total ødelæggelse af Tivoli. En spærretid, der murede folk inde i lejligheden i meget varme sommeraftner. Den provokation måtte nødvendigvis føre til overtrædelser. En af mine

lærere i gymnasiet påstod engang, at man aldrig havde oplevet en revolution i regnvejr. Jeg ved ikke, om det er rigtigt. Men netop i de dage, folkestrejken fandt sted, var det udpræget revolutionsvejr.

Som endnu en stærk provokation kom meddelelsen om, at 8 medlemmer af Hvidsten-gruppen – den første våbenmodtagergruppe i Danmark – var blevet henrettet, blandt dem kroejeren fra Hvidsten, Marius Fiil, hans søn og hans svigersøn, medens to af hans døtre fik fængselsstraffe.

Der var altså mange fødselshjælpere til de dages begivenheder. Børge Outze, grundlæggeren og den første leder af den illegale Information, giver i sit værk om besættelsen »Danmark under den anden verdenskrig« denne vurdering: »Et besynderligt samspil mellem organer uden mandat, uden rygdækning i politiske organer, og en befolkning i åben revolte havde i nogle dage vist sin styrke. Det bliver et spørgsmål, der aldrig kan besvares, om befolkningen egenrådigt bestemte forløbet, og politikere og Frihedsråd kun konkurrerede om, hvem der kunne sende parolerne ud på det rigtige tidspunkt – eller det var de forskellige organer, der viste sig i stand til at dirigere strømmene. Den gamle hovedstad havde, som overborgmesteren sagde om aftenen i radioen, gennemlevet skæbnetunge timer. Hvor skæbnetunge de kunne være blevet, indså de færreste af dens hundredtusinder«.

Det er en meget dækkende bedømmelse. Bortset fra de problemer, der skabtes gennem standsninger af forsyninger til en millionby, var der som nævnt trukket store troppeforstærkninger til byen. Og ugens mange dræbte viste klart, at det ikke var til paradebrug, de blev kaldt til. Efter befrielsen blev det bekræftet, hvad anedes i ansvarlige kredse i de bevægede dage, at der forberedtes bombardementer af nogle bykvarterer. Det var ikke legeværk, det drejede sig om.

Derfor var det katastrofalt, at der opstod splid mellem Frihedsråd og repræsentanter for de samarbejdende partier om hvordan denne stærke manifestation kunne bringes til ophør efter den våbenløse sejr, men før katastrofen. Her var det igen politikerne, der mest følte og handlede ud fra ønsket om at skåne befolkningen mest muligt.

Da strejkedagene var forbi, drøftede jeg med H.C. dette modsætningsforhold, som i en given situation ville kunne føre civilbefolkningen lige ud i en katastrofesituation. Jeg sagde til ham, at nu måtte de tage et opgør med de af Frihedsrådets folk, der repræsenterede denne uansvarlighed. Det var en af de mange gange, jeg fik bekræftet, at politisk strategi og taktik ikke var min styrke. H.C. smilede måske lidt overbærende, og sagde så: Opgør, nej, nu bør vi samarbejde med dem – vi opretter et kontaktudvalg! På det tidspunkt kom udvalget til at bestå af H.C. og Aksel Møller fra politikernes kreds og fra Frihedsrådet Aage Schoch og Børge Houmann. Man tør ikke

tænke på den strid, der kunne – og ville – være kommet i forbindelse med befrielsen, blandt andet om spørgsmålene om regeringsdannelse og retsligt opgør mellem politikerne med det folkevalgte mandat i ryggen og Frihedsrådets folk. Nu var kontakten skabt.

19. september 1944

Det blev en lang luftalarm 19. sept. 1944. Jeg havde sat mig ned i kunstnerfoyeren i Radiohuset. Der var noget mystisk ved det. Dels tidspunktet midt på dagen, dels at vi hverken hørte overflyvninger eller skyderi. Gådens opklaring gjorde denne dag til en af de mørkeste i de fem besættelsesår; i ly af alarmer blev danske politibetjente over hele landet arresteret og ført til koncentrationslejren Buchenwald. Mange vendte ikke tilbage derfra.

Da luftalarmen blev afblæst, gik jeg ud i byen og så unge nazistiske bøller køre rundt i politiets biler. Die Machtübernahme skulle fejres.

Når aktionen virkede så katastrofalt, skyldtes det også, at den kom helt bag på selv de bedst informerede. Om eftermiddagen besøgte jeg H.C. i hans illegale kvarter. Det var hos halvbroderen Johs. Sperling i Henrik Rungsgade. Det var egentlig utroligt, at det gik godt med dette H.C.'ske hovedkvarter, hvor der nogenlunde var en ganske livlig trafik, og hvor mange mennesker mødtes. Jeg husker Ole Bjørn Krafts skuffelse over, at jeg kunne kende ham trods det nyanlagte overskæg. Der skulle nu mere til at camouflere hans karakteristiske profil.

Sperlings hjem var dog kun »forkontoret«. H.C. selv boede – og havde sine mest fortrolige møder – på 2. sal i samme opgang hos den daværende forbundsformand Ejner Hansen. Der fandt jeg ham den skæbnsvangre 19. sept. Det er første og eneste gang, jeg har set H.C. virkelig slået ud. Hans dybe bekymring gjaldt selvfølgelig – som altid – først og fremmest: Hvad vil dette medføre af nye ulykker for befolkningen; men aktionen betød også, at mange af de kontakter, som H.C. med hjælp af uvurdelige kontakter i politiet havde fået bygget op, måtte anses for tabt. Jeg forsøgte at bringe en lidt lettere tone ind i de dystre perspektiver – men fik mere bestemt end venligt at vide, at dagen ikke egnede sig til spøgefuldheder.

Aktionen bevirkede iøvrigt, at jeg fik en opgave på Politigården, hvor nu tyskere huserede. Af de ca. 1400 mand, der på Langelinie var blevet bragt om bord i det skib, der skulle føre dem til Tyskland, blev omkring hundrede bragt i land igen og kørt til Politigården, hvor de fik at vide, at de skulle danne stammen i et nyt politikorps, som tyskerne ville oprette. Den blev nu aldrig til noget, men indtil det kunne ske, skulle de modtage anmeldelser

om almindelige danske forbrydelser. Jeg fik via Folk og Værn til opgave at arrangere nogle aftenunderholdninger for denne danske gruppe, der var interneret på Politigården. Det var ikke helt rart at nærme sig den stærkt bevogtede Politigård en vinteraften og gå lige hen til de bevæbnede tyske vagtposter. I den danske gruppe tog Ove Knudsen imod med et lille glas. Så gik vi ind i salen, hvor de danske politifolk var forsamlet. Et stort dannebrogflag dækkede væggen. Som gæster ved de aftener, jeg var med til, var blandt andet Stig Mervild-kvartetten, kammersangerinde Edith Oldrup Pedersen, pianisten Kjell Olsson, og Thomas P. Hejle læste jyske forfattere. Efterhånden begyndte tyskere at sende store dele af den danske gruppe til Frøslev, og så holdt »hyggeaftnerne« op. Stemningen var ikke rigtig til det. Der var også navnlig i den første tid efter 19. september en anden belastende faktor: Hvad foretog denne internerede gruppe sig egentlig? Hvem arbejdede de for? Det var nødvendigt gennem den illegale nyhedstjeneste at forklare, hvordan det hang sammen, at de var »gode nok«.

I sommeren 1980 besøgte Grethe og jeg under en ferietur i D.D.R. den berygtede koncentrationslejr i Buchenwald, lige nord for Weimar med de uhyggelige rammer for de danske politifolks lidelser. Bagefter spiste vi frokost med Weimars borgmester. Vi spurgte ham, om han – jeg havde nær sagt heller ikke – vidste, hvad der foregik dengang så tæt ved byen. Han svarede: Vi vidste det, men ikke de grufulde enkeltheder, vi fik kendskab til efter sammenbruddet. Jeg gik videre og spurgte, om han havde talt med sine børn om det. Svaret var igen ja – med tilføjelsen: Bare alle forældre havde gjort det, det er noget, vi må igennem.

I november 1944 holdt vi, i al hast, flyttedag. H.C. ringede en eftermiddag og sagde, at vi måtte væk fra Bellahøjvej hurtigt. Han kunne ikke sige noget om, hvornår vi kunne vende tilbage. En af de af hans mange kontakter, som jeg havde med at gøre, var blevet taget og anbragt i Gestapohovedkvarteret i Shellhuset.

Jeg ringede til Grethe og satte hende ind i situationen. I løbet af en times tid var det allernødvendigste klar, og Grethe, Anders, der var et par måneder gammel, og jeg tog i en Taxa med barnevogn på taget ud til gode venner på Amager. Dagen efter boede vi på Grand Hotel – med ble-tørring på radiatoren. Derfra gik turen videre til Munks i Næstved, hvorfra jeg jævnligt tog til København. Efter nogle uger flyttede Grethe og Anders ind hos Grethes moster Esther, og jeg fik lejet et værelse i samme opgang. Den officielle forklaring til venner og bekendte var, at der ikke var nogen varme i lejligheden på Bellahøjvej.

Da Shellhuset blev bombet af Royal Air Force i marts 1945, var kontaktmanden blandt dem, der slap ud under den almindelige forvirring. Så

gav H.C. grønt lys for hjemflytning. På det tidspunkt var der faktisk ikke varme på radiatoren i huset. Så det var lidt svært at forklare.

Efterkrigstiden

Talte vi i Dansk Ungdomssamvirke om »noget andet«? Den anklage rejstes mod D.U. og specielt mod Hal Koch i besættelsestidens sidste år. Til grund for påstanden tjente, at vi i D.U. i stigende grad beskæftigede os med de problemer, der ville kræve løsning, når vi igen blev herrer i eget hus. Angrebet kom fra kredse og enkeltpersoner, der var aktive i den militante modstandskamp.

Nu vil det være helt forkert at påstå, at de menige, der var med i D.U.s medlemsorganisationer – en meget væsentlig del af samtlige unge – indtog en passiv holdning til dets illegale arbejde. Det, som de kritiske røster ikke forstod, var, at Dansk Ungdomssamvirke *som organisation* selvfølgelig ikke kunne tage stilling. Det var udtrykkeligt slået fast i D.U.s vedtægter, at de enkelte af disse mange forskelligartede organisationer bevarede deres fulde organisatoriske selvstændighed. Havde vi villet ensrette, skulle vi have fulgt Niels Bukh's forslag. Men hertil kom andre tungtvejende motive-ringer. I det kryptiske sprog, som vi lærte at anvende i offentlige udtalelser, udtrykte jeg i en artikel i Lederbladet i juni 1944 det på følgende måde:

Der er en række aktuelle opgaver og problemer, som hverken Dansk Ungdomssamvirke som organisation eller de tilsluttede foreninger som foreninger kan eller skal tage stilling til. Det er hverken muligt for D.U. at gå for eller imod »hvis D.U. ikke vil risikere at miste *enten* juridisk *eller* moralsk ret til fortsat at være her.« Det vil – oversat, som det er nødvendigt i dag – sige, at hvis D.U. tog stilling for det illegale arbejde, ville i samme øjeblik ikke alene D.U., men også dets medlemsorganisationer blive opløst. Og gik man en bloc imod, ville det ikke alene være forkert moralsk, men også være i strid med de faktiske forhold og ville have ført til en sprængning indefra.

Hertil kom det også meget afgørende synspunkt, at de store efterkrigsproblemer, vi ville blive stillet overfor, krævede forberedelser, og at dette forberedende arbejde måtte gøres nu.

Det kaldes altså at tale om »noget andet«. Som om det var nok, at krigen vindes, hvis freden bliver et nederlag.

Ikke mindst Hal Koch pegede med megen styrke på efterkrigsopgaven i en artikel i Lederbladet i december 1943: »Opgørets time«. Hal Koch spurgte: var det nationale sammenhold en tarvelig svindel for at holde de

økonomisk besiddende så nogenlunde skadesløse og burde de fattige betale gildet? Efterkrigstidens egentlige problem er, om den nationale solidaritet kan omsættes i et økonomisk fællesskab, »hvor byrderne fordeles efter evne – ikke efter evne til at skubbe fra sig«.

Det var på denne baggrund, jeg vendte mig imod, at arbejdet med efterkrigstidens problemer – blandt andet forberedelse af en dybtgående indsats i boligspørgsmålet og arbejdet for at betrygge arbejdernes stilling – skulle være »noget andet«.